

UNIVERSITATEA “Alexandru Ioan Cuza” DIN IAȘI
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ “DUMITRU STĂNILOAE”
ȘCOALA DOCTORALĂ

**FRUMUSEȚEA LITURGICĂ ORTODOXĂ – ICOANĂ A
FRUMUSEȚII CEREȘTI**

**Istoria, arta confecționării și semnificațiile teologico-simbolice ale
obiectelor de cult**

Conducător științific

Prof.univ.dr.pr. Viorel SAVA

Doctorand

Arhim.drd. CONSTANTIN Dumitru (Dionisie)

IAȘI - 2019

UNIVERSITATEA „AL. IOAN CUZA“ - IAȘI
FACULTATEA DE TEOLOGIE ORTODOXĂ „DUMITRU STĂNILOAE“
ȘCOALA DOCTORALĂ

FRUMUSEȚEA LITURGICĂ ORTODOXĂ – ICOANĂ A FRUMUSEȚII CEREȘTI

*Istoria, arta confecționării și semnificațiile teologico-simbolice
ale obiectelor de cult*

- REZUMAT -

Conducător științific:
Prof. Univ. Dr. Pr. VIOREL SAVA

Doctorand:
Arhim. DIONISIE DUMITRU CONSTANTIN

IAȘI – 2019

CUPRINS

Rezumatul tezei de doctorat	5
Summary	34
Cuprinsul tezei de doctorat	40
Bibliografie	43
Anexă ilustrativă	73

REZUMAT

Subiectul lucrării constă dintr-o prezentare cât mai completă a obiectelor folosite în cultul creștin-ortodox, pornind de la temeiurile biblice și patristice ale acestora, cadrul în care au apărut și au fost elaborate, istoricul lor în perioada veterotestamentară (cultul iudaic), noutestamentară, patristică și post-patristică, până în prezent, prezentarea și descrierea lor detaliată, pe categorii (obiecte de cult din metal și din stofă), cât și a simbolismelor ce le sunt atribuite. De asemenea, al doilea subiect principal al lucrării constă din expunerea completă a istoricului obiectelor de cult în cadrul spațiului românesc și al Bisericii Ortodoxe Române, din perioada antică până în cea contemporană, cu evoluția tehnicilor de manufacturare (inclusiv o analiză a mării schimbări din decursul secolului al XIX-lea, când au fost introduse mijloacele industriale de producție), a stilurilor și a întrebuiințărilor liturgice.

Principala motivație a alcătuirii acestei lucrări rezidă în importanța obiectelor liturgice pentru cunoașterea istoriei cultului creștin, ca mărturii obiective ce oferă detalii inestimabile privitoare la evoluția acestuia, constituind totodată repere clare pentru evoluția artelor frumoase în decursul istoriei, deoarece conservă cu fidelitate felurile influențe regionale și particularități ale diferitelor școli artistice. Mai mult decât atât, conservatorismul justificat

de simbolismul religios, ce a caracterizat dintotdeauna Biserica Ortodoxă, oferă, prin prisma veșmintelor și a obiectelor de cult, ca artefacte vii văzute din prisma istoricului, o perspectivă unică asupra vestimentației și mediului în care viețuiau creștinii primelor veacuri. Respectiv, în spațiul românesc, prezența obiectelor de cult pe teritoriul țării noastre încă din primele secole de după cucerirea romană reprezintă dovada certă pentru desfășurarea în paralel a proceselor de romanizare și creștinare a locuitorilor acestor ținuturi.

Un alt aspect relevant al temei abordate este acela al calității ilustrative privitoare la relația dintre Biserică și Stat constituită de către obiectele de cult, care au reprezentat adesea danii ale conducătorilor creștini către cti-toriile lor sau alte lăcașuri, formând adevărate tezaure de artă bisericească.

În privința bibliografiei folosite în realizarea lucrării, trebuie notat în primul rând faptul că, deși omniprezente în cultul iudaic și creștin, obiectelor și veșmintelor liturgice nu le-a fost consacrată nicio lucrare exclusivă în literatura biblică și patristică – nu există un tratat care să constituie un punct de plecare în cercetarea acestora. În schimb, aproape toate scrierile care fac referire la organizarea cultului menționează, cel puțin marginal, prezența acestora, și oferă detalii prețioase privitoare la aspectul și întrebuințarea lor. Astfel, de o deosebită importanță au fost cărțile veterotestamentare *Ieșirea*, *Leviticul*, *Cartea a III-a a Regilor*, *Cartea a II-a a Cronicilor* (*Paralipomena*), cărțile *I* și *II Ezdra*, în cadrul cărora este prezentată organizarea cultului iudaic, respectiv organizarea primului și celui de-al doilea Templu din Ierusalim. Tot privitor la obiectele de cult folosite de către vechii evrei au fost întrebuințate scrierile lui Philon din Alexandria (*Viața lui Moise*) și Flavius Josephus (*Antichități Iudaice* și *Istoria războiului iudeilor împotriva romanilor*), în cadrul cărora se detaliază întrebuințarea, cât mai ales simbolismul acestora. De asemenea, un rol important l-au avut tratatele de arheologie biblică, atât românești cât și străine, precum cele mai vechi ale părintelui Vasile Tarnavschi ori cele mai recente, precum cel al părintelui Petre Semen, cât și ampla colecție *Encyclopaedia Judaica*, apărută sub coordonarea semitologului german Jakob Neusner.

Cu privire la cultul noutestamentar, mențiunile biblice sunt destul de sumare, acestea trebuind să fie completate cu ajutorul cercetărilor actuale (de o deosebită importanță fiind *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, în ediția lui Fernand Cabrol și Henri Leclercq, *The New Dictionary of Sacramental Worship*, în ediția

lui Peter E. Fink și *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy* a lui Paul F. Bradshaw.

În perioada ulterioară, mai ales după acordarea libertății de cult creștinismului în timpul domniei Sfântului Împărat Constantin cel Mare, cele mai prețioase surse pentru studiul obiectelor și veșmintelor liturgice sunt reprezentate de scrierile privitoare la cult, precum tratatele *Despre Sfintele Taine* al Sfântului Ambrozio al Mediolanului ori *Catehezele* Sfântului Chiril al Ierusalimului, istoriile bisericești ce fac referire la programul edilitar desfășurat de mai mulți împărați romani și alți conducători și la înzestrările lăcașurilor de cult ridicate de aceștia (Eusebiu de Cezareea, Teodoret de Cir, Sozomen, Rufinus, Teofan Mărturisorul, Beda Venerabilul etc.), scrierile privitoare la viața părinților pustiei, precum *Limonariul* lui Ioan Moshu ori *Viețile pustnicilor Palestinei* a lui Chiril de Schitopolis, ce prezintă de asemenea detalii privitoare la viața de cult în perioada secolelor V-VI.

Cel dintâi tratat dedicat simbolismului Sfintei Liturghii, principala slujbă a cultului ortodox, este reprezentat de scrierea Sfântului Gherman I, patriarhul Constantinopolului, *Tâlcuirea Sfintei Liturghii*, urmat în secolele următoare de opere precum cele ale Sfântului Nicolae Cabasila ori Sfântul Simeon, arhiepiscopul Tesalonicului, ce prezintă forma definitivă de întrebuițare a obiectelor și veșmintelor liturgice în cadrul cultului, oferind totodată și un amplu simbolism al acestora, analizat ulterior în cadrul a numeroase studii, realizate atât de liturgiști ortodocși, precum Ioannis Foundoulis, Robert F. Taft ori ieromonahul Petru Pruteanu, cât și de cercetători aparținând altor confesiuni.

Între studiile de specialitate dedicate unui singur obiect de cult, au fost deosebit de valoroase pentru cercetare cele ale părintelui diacon Nica M. Tuță și al protoiereului bulgar Ivan Goșev, privitoare la sfântul antimis, cel al mitropolitului Ilarion Alfeyev despre sfântul potir, cel al cercetătoarei britanice Jardine Grisbrooke, dedicat veșmintelor liturgice, ori lămuririle aduse de către teologul grec Ioannis Foundoulis în folosirea sfântului epitaf.

În ceea ce privește istoria confecționării obiectelor de cult în spațiul românesc în perioada modernă, cercetarea a pornit de la lucrarea de referință a istoricului de artă Marcel Romanescu, *Odoarele noastre bisericești*, editată în anul 1943, cât și colecția *Arta creștină în România* (5 volume), realizată la inițiativa vrednicului de po-

menire patriarh Iustin Moisesescu, alături de cele două volume apărute puțin mai înainte sub semnătura părintelui Sebastian Chilea. La acestea s-au adăugat lucrările de specialitate despre artele frumoase, fie generale, precum *Istoria artelor plastice în România* a cercetătorului Virgil Vătășianu ori lucrările criticilor de artă Vasile Drăguț și Adriana Botez Crainic, dedicate unor provincii românești (Coriolan Petreanu, *Arta românească în Transilvania*) fie lucrările dedicate unor ramuri ale artelor, precum *Broderia medievală românească* a Anei Maria Musicescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române* a Corinei Nicolescu ori *Capodopere ale artei metalelor prețioase în România* a cercetătorului Victor Simion.

Nu în cele din urmă, pentru perioada ultimilor 70 de ani, când în cadrul Bisericii Ortodoxe Române a avut loc o amplă reorganizare și dezvoltare a industriilor dedicate producerii obiectelor de cult, începând cu păsătorirea patriarhului Justinian Marina (1948-1977), de un neîndoielnic folos au fost documentele din Arhiva Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, privitoare la istoricul acestuia, rapoarte de activitate, sedii și demersurile legate de ridicarea noului sediu al acestuia din Popești-Leordeni. La acestea s-au adăugat *Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române*, publicate în anul 1953, ce reglementau modul de funcționare al acestor ateliere, cât și numeroasele articole publicate în periodicele Patriarhiei (mai cu seamă *Biserica Ortodoxă Română*) privitoare la activitatea acestora.

Referitor la structura lucrării, aceasta constă din două părți, fiecare având câte două capitole. Prima parte cuprinde istoricul apariției, dezvoltării și simbolismul obiectelor și veșmintelor de cult începând din perioada veterotestamentară.

Capitolul I, intitulat *Temeiuri biblice și patristice ale obiectelor și veșmintelor de cult și ale gesturilor liturgice*, constă din șase subcapitole, în cadrul cărora sunt prezentate următoarele: originea cultului din punct de vedere terminologic, istoric, dogmatic și liturgic, cât și aspectele acestuia în cadrul Vechiului Testament: istoricul și simbolismul lăcașelor de cult, organizarea slujirii preoțești în cadrul acestora și veșmintele și obiectele de cult folosite, cât și o comparație, respectiv punțile de legătură dintre acestea și cele folosite în perioada Noului Testament, respectiv în cultul creștin.

Capitolul al II-lea prezintă *Istoria confecționării obiectelor de cult și veșmintelor liturgice*, începând cu perioada apostolică, separându-le apoi în funcție de cele două principale categorii de materiale din care sunt alcătuite (metal și stofă) și prezentându-le individual, cu definiție, istoric al apariției și forme ale dezvoltării, atestări documentare, variante și simbolism, cât și bibliografia aferentă. De asemenea, un subcapitol aparte este dedicat sfintelor icoane, în cadrul căruia sunt expuse istoricul acestora, temeiurile dogmatice pentru cultul de venerare ce le este consacrat în cadrul Bisericii Ortodoxe și controversele legate de acesta – mai ales în perioada iconoclastă.

Cea de-a doua parte a lucrării tratează, cât mai în detaliu posibil, istoria confecționării obiectelor de cult în ansamblul Bisericii Ortodoxe și în Biserica Ortodoxă Română în particular. Astfel, cel de-al treilea capitol, intitulat *Icoane, obiecte din metal și din lemn sculptat, veșminte și broderii. Influențe în arta bisericească românească din Răsărit și Apus* prezintă, în paralel, evoluția obiectelor de cult în lumea ortodoxă din perioada antică până în cea modernă (secolul al XVIII-lea) și influențele acesteia asupra manifestărilor artistice religioase din spațiul românesc, prin expunerea unor exemple concrete, cât și a stilurilor care s-au manifestat cu predilecție de-a lungul veacurilor.

Al patrulea capitol, cu titlul *Situația actuală a confecționării și distribuirii obiectelor de cult și veșmintelor liturgice*, tratează perioada de tranziție de la manufacturarea obiectelor liturgice și a veșmintelor la etapa pre- și industrială, caracterizată de fabricarea în masă a acestora și pierderea caracterului de unicat artistic. În prima parte sunt abordate preliminariile (secolul al XIX-lea), cu tendințele de uniformizare a stilurilor, influențele apuse asupra artei religioase românești și efectele unor măsuri ale statului (de exemplu secularizarea averilor mănăstirești) asupra manifestărilor acesteia. În continuare, este abordată instituționalizarea producției de obiecte de cult în cadrul Bisericii Ortodoxe Române unite, cu primele inițiative ale patriarhilor Miron Cristea și Nicodim Munteanu. Cel de-al treilea subcapitol este dedicat perioadei păstoririi patriarhului Justinian Marina (1948-1977), când are loc dezvoltarea și organizarea mijloacelor de producție și distribuție a obiectelor de cult în cadrul Patriarhiei Române, organizarea din această perioadă rămânând valabilă, cu unele modificări, până în prezent.

Ultimul subcapitol abordează perioada de după căderea dictaturii comuniste și ultimele inițiative ale întâistătorilor Bisericii Ortodoxe Române în vederea îmbunătățirii calității obiectelor de cult.

Subiectul lucrării este reprezentat, așa cum am menționat, de obiectele de cult, înțelegându-se toate piesele confecționate din metal, stofă sau alte materiale, întrebuințate în slujirea liturgică sau având rol simbolic în împodobirea lăcașului de cult și a slujitorilor, ce este sfințit anume pentru această funcție cultică.

Cultul reprezintă manifestarea concretă a religiei, însăși semnificația sa etimologică constituind o dovadă că vechimea sa coincide celei a civilizației umane, acesta aflându-se la temelia tuturor celorlalte forme de organizare umană ulterioare. În ceea ce privește necesitatea sa, cultul reprezintă dorința constantă a omului de a se apropia de divinitate și îndemnul lăuntric al omului de a-L cinsti pe Dumnezeu. De asemenea, cultul public contribuie major la edificarea societății umane, fiind unul dintre principalii factori ai coeziunii acesteia.

Instauratorul cultului creștin este Însuși Mântuitorul Iisus Hristos, întâi prin prefigurarea tainei euharistice la Cina cea de taină, iar mai apoi prin jertfa de pe Cruce, cultul creștin reprezentând, esențialmente, celebrarea prezenței vii a lui Hristos în mijlocul credincioșilor, prin care se instaurează un raport de filiație între lume și Dumnezeu, înlocuindu-se teama ce caracteriza cultul veterotestamentar.

Inițial, principalele elemente ale cultului creștin erau reprezentate de cântările religioase, citirile din Sfânta Scriptură, rugăciunea în comun și săvârșirea Sfintei Euharistii, el păstrând legături puternice cu vechiul cult iudaic, ce îi predă principalele structuri, pe care acesta le dezvoltă ulterior, evidențiindu-se, desigur, și prin unele deosebiri majore, precum înlocuirea sâmbetei cu duminica drept zi de sărbătoare.

Dezvoltarea ulterioară a cultului creștin a fost frânată în perioada persecuțiilor, cunoscând o primă sistematizare începând din secolul al IV-lea, când se formează unele dintre principalele slujbe ale cultului, precum Liturghiile Sfântului Vasile cel Mare și Sfântului Ioan Gură de Aur, este stabilit ciclul anului liturgic și se generalizează venerarea anumitor sfinți. În perioada secolelor VIII-IX, cultul creștin cunoaște o nouă perioadă de regres din cauza persecuțiilor iconoclaste, ce au afectat major formele sale de manifestare artistică; ulterior, după condamnarea definitivă a ereziei iconomahilor în urma Sinodului de la Constantinopol (843), formele de ma-

nifestare ale cultului creștin cunosc perioada evolutivă finală, majoritatea acestora fiind deplin cristalizate până la începutul celui de-al doilea mileniu.

Sub aspectul principalelor trăsături ale cultului ortodox, una dintre cele mai clare este reprezentată de caracterul conservator al acestuia, ce îl ferește de orice schimbare inspirată de o influență vremelnică și îl constituie drept centru al unității de viață a tuturor credincioșilor. O a doua caracteristică definitorie este aceea a hristo-centrismului, fiecare Liturghie ortodoxă fiind o reactualizare a misterului pascal, exprimând de o manieră profundă prezența vie a Mântuitorului în mijlocul comunității credincioșilor.

De asemenea, cultul are mai multe forme de manifestare. Astfel, el poate fi public sau privat, cel dintâi fiind săvârșit exclusiv de către ierarhia bisericească, într-un cadru bine delimitat și la momente stabilite dinainte, în timp ce sub a doua formă se înțelege rânduiala personală a fiecărui credincios. În ceea ce privește raportul dintre Dumnezeu, văzut ca obiect al cultului, și om, perceptul ca subiect, cultul poate fi de adorare (subiectiv) sau sfințitor (obiectiv), în funcție de forma de raportare, prin cel dintâi fiind preamărit Dumnezeu (cult de adorare, deosebit de cel de venerare închinat sfinților și îngerilor, Sfintei Cruci, sfintelor icoane și moaștelor, ori cel de supravenerare închinat Născătoarei de Dumnezeu), iar prin cel de-al doilea fiind sfințit omul prin lucrarea harului dumnezeiesc, ceea ce conferă tuturor actelor cultului semnificația lor adevărată. Acestor două aspecte li se adaugă un al treilea, nu mai puțin important, respectiv cel didactic-catehetic, constând în însușirea adevărilor de credință ale Bisericii de către credincioși prin intermediul cultului și propagarea credinței creștin-ortodoxe prin misiune, conducând la trăirea acestora în cadrul comunității ecleziastice.

Între principalele confesiuni creștine, Ortodoxia a reușit să păstreze simțul sacrului și al misterului asociat cultului, incluzând adevărurile de credință în cult cu predilecție prin intermediul imnografiei și neacordând o importanță disproporționată unuia dintre aspectele sus-menționate în detrimentul altuia, așa cum s-a întâmplat în cadrul romano-catolicismului (aspectul sfințitor) sau protestantismului (aspectul didactic).

În ceea ce privește spațiul de desfășurare a cultului, acesta este reprezentat de către lăcașurile de cult: în cadrul creștinismului, acestea sunt catedralele, mănăstirile, bisericile, paraclisele, capelele ș.a. Din punctul de ve-

dere al istoriei biblice, cel dintâi locaș de cult a fost reprezentat de Cortul mărturiei al vechilor evrei, ridicat la porunca Sfântului Proroc Moise din prinoasele israeliților. Dat fiind că a fost alcătuit în timpul celor 40 de ani când poporul evreu a peregrinat prin pustie, acesta avea un caracter mobil, fiind așezat întotdeauna în mijlocul taberei, cu un perimetru bine delimitat de coloane, încadrând o curte exterioară. De formă dreptunghiulară, cortul avea pereți din lemn de salcâm îmbrăcat în aur, fixați cu postamente de argint și cu pârghii petrecute prin verigi, având patru rânduri de învelitori din materiale deosebite și felurit colorate pentru acoperiș. Intrarea în Cort se afla în partea de răsărit a acestuia, intrându-se mai întâi în încăperea numită Sfânta (*Hakkodeș*), iar de aici singur arhiereul putea pătrunde în Sfânta Sfintelor (*Kodeș kodașim*), separată de cea dintâi printr-o perdea susținută de coloane din lemn pe postamente de argint.

Obiectele de cult ce se aflau în uz la Cortul mărturiei erau următoarele: jertfelnicul pentru arderile de tot și baia de aramă (pentru curățirea preoților), aflate în curte, altarul tămâierii, masa pâinilor punerii înainte și sfeșnicul (*menora*), aflate în Sfânta, respectiv Chivotul Legii, aflat în Sfânta Sfintelor. Acesta din urmă, ce putea fi purtat doar de către preoți, era locul de păstrare al celor două Table ale Legii primite de Moise de la Dumnezeu pe Muntele Sinai, al unui vas de aur cu mană, amintind hrănirea minunată a poporului evreu în pustie, și al to-iagului lui Aaron, care odrăslise, fiind acoperit cu un capac din aur, împodobit pe laturi cu doi heruvimi cu aripile întinse.

Cortul mărturiei a fost urmat, în cadrul istoriei biblice, după așezarea evreilor în pământul făgăduinței și stabilirea capitalei statului acestora la Ierusalim, de către Templul regelui Solomon, unde a fost adus și Chivotul Legământului, păstrat din perioada Exodului. Acesta fusese ridicat cu ajutorul regelui Hiram al Tirului, care ofe-rise materialele necesare și lucrătorii, coordonați de un meșter cu același nume, care a confecționat obiectele de cult din metal ale acestuia: marea de aramă, lavoarele și jertfelnicul pentru arderile de tot, cât și coloanele de aramă ce precedau porticul și postamentele acestora. Forma Templului o reproducea, în proporții mai ample, pe cea a Cortului mărturiei, având o curte exterioară și una interioară (a preoților), iar la interior fiind împărțit între Sfânta și Sfânta Sfintelor, care însă erau despărțite de un perete; de asemenea, și obiectele de cult ale acestuia

era aidoma celor din Cort, fiind însă confecționate la proporții mai mari și – în unele cazuri – în număr mai mare, corespunzătoare dimensiunilor și necesităților lăcașului. Cel dintâi Templu din Ierusalim a rămas centrul cultului israelit din zilele regelui Solomon până la distrugerea sa, în urma cuceririi Ierusalimului de către regele babilonian Nabucodonosor al II-lea, la anul 586 î. Hr.

Acesta a fost urmat de un al doilea Templu, ridicat de către iudeii aflați sub conducerea marelui preot Ezdra și a principelui Zorobabel, după eliberarea din robia babiloniană, prin edictul regelui persan Cyrus al II-lea cel Mare, sfințit la anul 515 î. Hr. Și acesta a păstrat obiectele de cult folosite și la lăcașurile dinaintea sa, cu excepția Chivotului Legii, care dispăruse în urma cuceririi Ierusalimului și în locul căruia în Sfânta Sfintelor fusese așezată o piatră, numită piatra pozițiunii. De asemenea, acest al treilea lăcaș de cult al vechilor evrei nu a mai fost sfințit prin ungerea cu mir, precum cele dinaintea sa. Cel de-al doilea Templu din Ierusalim a fost profanat la anul 169 î. Hr. de către monarhul seleucid Antioh al IV-lea Epifanes, care i-a jefuit vasele sfinte și a poruncit transformarea sa într-un sanctuar închinat lui Zeus Olimpianul. Lăcașul a fost redat cultului trei ani mai târziu, în urma răscoalei Macabeilor, în urma căreia a fost instituită sărbătoarea evreiască Hanukkah.

Cel de-al doilea Templu a cunoscut o amplă refacere și extindere în timpul domniei regelui Irod I cel Mare, care l-a adus la forma sa cea mai grandioasă. O mențiune interesantă a acestei perioade este denumirea, pentru prima oară, a peretelui despărțitor dintre Sfânta și Sfânta Sfintelor cu termenul de *catapeteasmă*. Cea din urmă distrugere a Templului din Ierusalim, profețită de către Mântuitorul Iisus Hristos, Care venise aici în repetate rânduri, a avut loc la anul 70 d. Hr., în urma răscoalei antiromane a iudeilor și a cuceririi Ierusalimului de către trupele viitorului împărat Titus, aceasta fiind văzută de către Părinții Bisericii ca o consecință a neacceptării mesajului evanghelic de către evrei.

Tot în Ierusalim au fost edificate și primele lăcașuri de cult creștine, precum biserica de pe muntele Moria, situată în partea de sud-est a Templului și menționată de *Breviarul ierusalimitean*. Cea mai veche biserică păstrată până astăzi este însă cea de la Dura-Europos, localitate aflată pe malul drept al Eufratului, ce datează de la înce-

putul secolului al III-lea. Forma acesteia este cea basilicală, deși cu timpul cel mai răspândit plan al bisericilor creștine a devenit cel cruciform, reproducând semnul izbăvitor al Sfintei Cruci.

În perioada primelor trei secole, edificarea lăcașurilor de cult și dezvoltarea artei creștine au fost frânate de deseale persecuții dirijate de către statul roman împotriva noii religii. Aceasta va putea să se manifeste liber abia din timpul domniei Sfântului Împărat Constantin cel Mare (306-337), conducător care se implică personal în edificarea unor lăcașuri din cele mai importante orașe ale imperiului (Roma, Constantinopol, Ierusalim), constituind ceea ce poate fi numită o „geografie a sacralului”. Ulterior, numeroși conducători creștini îi vor urma exemplul în a ctitori noi lăcașuri de cult; cel mai însemnat lăcaș de cult al Ortodoxiei a fost, vreme de aproape nouă secole, basilica Sfânta Sofia din Constantinopol, ctitoria Binecredinciosului Împărat Justinian I cel Mare, în cadrul căruia au fost definitivare formele generale ale cultului creștin.

Cu privire la ierarhia sacramentală însărcinată cu săvârșirea actelor de cult, și aceasta își are originile în cadrul Vechiului Testament, cel dintâi slujitor menționat aici fiind Dreptul Melhisedec, care îl întâmpină pe patriarhul Avraam, numit de Sfânta Scriptură „rege al Salemului” și „preot al Dumnezeului celui Preaînalt”, reprezentând în viziunea Părinților Bisericii o prefigurare a preoției Mântuitorului Iisus Hristos.

Instituirea slujirii preoțești la vechii evrei îi aparține tot Sfântului Proroc Moise, în urma ridicării Cortului mărturie. Îndatoririle cultice, respectiv îngrijirea Cortului, săvârșirea serviciului divin, învățarea și judecarea poporului au fost date seminției lui Levi, dintre care însă doar casa lui Aaron a fost consacrată slujirii preoțești, capul acesteia fiind, începând cu fratele lui Moise, sfințit ca arhiereu, conducător al cultului israelit și singurul care avea dreptul să intre, o dată pe an, în Sfânta Sfintelor. Consacrarea slujitorilor Cortului a fost făcută prin curățirea, reîmbrăcarea și ungerea acestora cu mirul folosit la sfințirea lăcașului, aceștia fiind datori să îndeplinească o serie de condiții.

Preoția vechilor evrei, ce juca un rol central în cadrul societății israelite, a cunoscut o decădere treptată de-a lungul veacurilor, fiind caracterizată de formalism, idolatrie și triumfalism, fapte consemnate de literatura profetică veterotestamentară, ce le condamna și prevestea sfârșitul slujirii acestora, ce s-a petrecut în urma dis-

trugerii definitive a Templului din Ierusalim de către romani, la anul 70 d. Hr. Între ultimii reprezentanți ai vechii preoții iudaice se numără arhieriei Ana și Caiafa, ale căror intrigi au condus la condamnarea, patimile și răstignirea Mântuitorului Iisus Hristos.

Prezența unei ierarhii slujitoare a reprezentat o caracteristică permanentă a Bisericii creștine, aceasta fiind reprezentată la momentul înființării de către Sfinții Apostoli, asupra cărora S-a pogorât Duhul Sfânt la Cincizecime. Ulterior, odată cu sporirea numărului de credincioși, au fost chemați la slujirea bisericească și diaconii, hirotoniți prin punerea mâinilor de către Apostoli, aceștia fiind urmați de către presbiteri (bătrâni), ce vor fi numiți la conducerea comunităților creștin nou-înființate. Inițial, în privința desfășurării cultului, primii creștini continuau să observe rânduielele iudaice, adăugând însă la acestea adunările de duminică în case particulare, unde săvârșeau frângerea pâinii, împreună cu lecturi din Scriptură, intonări de psalmi și rugăciune în comun.

Ruptura dintre creștinism și iudaism nu va întârzia însă să se manifeste, evreii neprivind cu ochi buni succesul noii religii. Apostolii au fost chemați de mai multe ori la judecată înaintea sinedriului, aceste măsuri fiind urmate de represaliile cărora le va cădea victimă Sfântul Arhidiacon Ștefan și cu prigoana generalizată ce va determina răspândirea ucenicilor în provinciile dimprejurul Ierusalimului și începerea misiunii de propovăduire a Evangheliei în rândurile neamurilor.

Cel care va deveni cel mai de seamă propovăduitor al credinței creștine a fost fariseul Saul din Tars, care după convertire a primit numele de Pavel. Tot el este cel care a influențat hotărârea Bisericii creștine de a-i primi la noua credință pe păgâni fără observarea rânduielei iudaice, în urma Sinodului de la Ierusalim.

Primirea păgânilor în rândurile creștinilor fără observarea ritualului iudaic nu a făcut decât să învenineze și mai mult relațiile dintre iudei și noua comunitate, ruptura devenind evidentă după lapidarea de către evrei a celui de-al doilea conducător al Bisericii, Sfântul Iacob cel Mic, urmată de plecarea în exil a celorlalți membri, cu puțin înainte de răscoala antiromană a iudeilor din anul 66. Ulterior, după distrugerea Ierusalimului, cele două religii vor urma drumuri separate, iudaismul rămânând eminamente național, în timp ce creștinismul și-a continuat evoluția de religie universală, ce va deveni cea mai răspândită din lume.

De asemenea, primii creștini se evidențiau prin posedarea în comun a bunurilor, cât și prin absența oricăror diferențe de neam, clasă sau sex, toți fiind considerați egali înaintea lui Dumnezeu. În primele veacuri ale Bisericii, pe lângă cele trei categorii existente ale slujitorilor bisericești (episcopi, preoți și diaconi), misiunea evanghelică era susținută și de alte categorii, precum cea a harismaticilor, din rândurile cărora erau hirotoniți profeți și învățători. Aceștia aveau rolul primordial de a le arăta adevărurile credinței creștine celor care doreau să primească Taina Sfântului Botez (catehumenii). Slujirea preoțească din cadrul Bisericii creștine, considerată cea mai înaltă dintre cele încredințate oamenilor, a fost descrisă în detaliu și elogiată de mai mulți Sfinți Părinți, precum Sfântul Grigorie de Nazianz, Sfântul Grigorie de Nyssa, Sfântul Ioan Gură de Aur, Sfântul Grigorie cel Mare (Dialogul) ori Sfântul Efrem Sirul.

Pentru evidențierea slujitorilor cultului, încă din perioada veterotestamentară au fost folosite anumite veșminte speciale, ce au fost incluse în rândul obiectelor de cult. Astfel, în cadrul Vechiului Testament sunt menționate următoarele veșminte caracteristice preoților israeliți, în ordinea purtării lor: *tunica* (*chetonet* sau *hiton*), *pantalonii* (*mihnasim*), *brâul* și *mitra*, toate acestea fiind de culoare albă, ca simbol al curăției morale a slujitorilor și a demnității cu care aceștia erau investiți.

Arhiereii evrei purtau aceste veșminte, la acestea adăugându-se, în cazul lor, *meilul*, purtat pe deasupra hitonului, *efodul*, *hoșenul* sau *pectoralul*, o podoabă de formă pătrată purtată pe deasupra celui din urmă, împodobită cu 12 pietre scumpe, semnificând cele 12 seminții ale lui Israel și având în centru oracolul *Urim și Tumim*, și *mitră* deosebită de cea a preoților prin adăugarea *chidarului*, o cunună de aur purtând inscripția „Sfințenia Domnului”.

Unele dintre veșmintele preoților și arhieriei vechilor evrei par să fi stat la originea veșmintelor de cult creștine, deși în această privință părerile liturgiștilor sunt împărțite, unii considerând că veșmintele ritualice ale Bisericii sunt mai degrabă inspirate din vestimentația lumii greco-romane a primelor veacuri, dat fiind că folosirea lor s-a impus treptat în cult. O similaritate certă este reprezentată de predominarea culorii albe – veșmintele de cult creștine fiind însă fără excepție consacrate prin împodobirea lor cu semnul Sfintei Cruci. Mențiunile nou-

testamentare privitoare la acestea sunt destul de puține, putând fi notată cea a felonului, menționat în *Epistola a 2-a către Timotei* a Sfântului Apostol Pavel. Ulterior, unele scrieri patristice și istorii bisericești fac referiri sumare la acestea, consfințind însă, astfel, existența lor. Mai detaliate sunt mențiunile făcute de literatura canonică, începând cu secolul al IV-lea, sau mărturiile oferite de reprezentările picturale ale slujitorilor, precum este cazul mozaicurilor din basilica *San Vitale din Ravenna*.

Consacrarea veșmintelor sacerdotale în cadrul cultului creștin a survenit mult mai târziu, începând cu secolul al XIII-lea, când sunt introduse în cadrul cultului rugăciunile la îmbrăcarea acestora, inițial referitoare la ele ca întreg și ulterior individualizate, până la sfârșitul secolului următor. Categorizarea veșmintelor liturgice în funcție de treapta ierarhică a căreia îi sunt specifice a fost realizată însă din secolul al VIII-lea, de către Sfântul Gherman, patriarhul Constantinopolului, autorul primei tâlcuiri a Sfintei Liturghii. În ceea ce privește culoarea acestora, este un fapt cert că în perioada primară predomina albul, pentru ca ulterior, începând cu secolul al VI-lea, să fie adoptate și alte culori, în funcție de simbolismul acestora, cea mai detaliată reprezentare regăsindu-se în prezent în cadrul Bisericii Ortodoxe Ruse. Deși nu există o rânduială ortodoxă uniformă cu privire la culoarea veșmintelor, tradiția a consacrat unele indicații, în funcție de specificul zilei sau perioadei liturgice sau praznicelor. De asemenea, ca obiecte consacrate cultului, veșmintele au un regim aparte în ceea ce privește schimbarea lor atunci când se învechesc, acestea neputând fi aruncate, ci trebuind să fie arse, iar cenușa lor să fie aruncată într-un loc curat.

Alături de veșminte, tot din perioada primară a Bisericii se încetățenește și folosirea vaselor în cadrul cultului, fapt confirmat de literatura canonică, care oprea în mod categoric folosirea acestora pentru scopuri personale cât și, desigur, înstrăinarea lor (spurcarea și furtul de cele sfinte). De asemenea, existența acestora este atestată prin apariția, începând cu secolul al IV-lea, a unei încăperi speciale în cadrul bisericilor, numită schevofilachion și destinată anume păstrării acestora. În ceea ce privește evoluția acestor vase și materialele din care au fost confecționate, este un fapt cert că, asemenea veșmintelor, ele au fost inițial apropiate de obiectele de uz casnic și

confectionate din materiale comune, pentru ca ulterior, odată cu acordarea libertății cultului creștin, numărul celor confectionate din materiale prețioase să sporească și formele lor să devină specifice.

În cadrul capitolului a fost operată o distincție între obiectele de cult confectionate preponderent din metal și cele din stofă, observându-se totodată, pe baza surselor, vechimea lor istorică. Astfel, în cadrul obiectelor din metal, cele mai vechi sunt reprezentate de sfântul disc și sfântul potir, elemente centrale în cadrul rânduiei euharistice.

Sfântul disc are de regulă forma unei farfurii plate, cu picior, fiind folosit pentru primirea pâinii euharistice (Sfântul Agneț și miridele), simbolizând, potrivit liturgiștilor, fie ieslea în care S-a născut Mântuitorul Iisus Hristos, fie nășălia pe care a fost așezat trupul Domnului după punerea în mormânt, fie – ținând cont de forma sa - cerul. Întrebuințarea sa datează din perioada apostolică, fiind atestată prin formulele de binecuvântare prezente în Liturgiile orientale. În ceea ce privește discurile menționate de scrierile patristice sau păstrate încă în unele tezaure, cele mai vechi dintre acestea datează din secolele IV-V.

Sfântul potir are forma unei cupe cu picior, în acesta turnându-se apa și vinul ce se prefac apoi, la momentul epiclezei, în Sfântul Sânge al Mântuitorului. Originea potirului este atestă de către Sfintele Evanghelii (Matei, Marcu și Luca), prin paharul folosit de către Fiul lui Dumnezeu cel întrupat la Cina cea de Taină, acesta fiind ulterior menționat și de către Sfântul Apostol Pavel (*1 Corinteni*). Cu timpul, s-a generalizat confectionarea cupei acestuia în forma caliciului unei flori, ceea ce explică denumirea întâlnită în cadrul Bisericii Romano-Catolice (*calix*). O particularitate a sfântului potir este reprezentată de consfințirea, prin mai multe canoane, a realizării acestuia preferabil din metale prețioase, pentru a preîntâmpina reacțiile chimice cu vinul liturgic și pentru a-i respecta simbolismul de purtător al Sfântului Trup și Sânge. Simbolismul acestui obiect liturgic este asociat mențiunilor sale istorice, acesta fiind asociat paharului folosit de către Mântuitorul Hristos la Cina cea de Taină și vasului în care Iosif din Arimateea și Nicodim au strâns sângele Domnului răstignit pe Cruce.

Copia este un cuțit al cărui tăiș reproduce forma unei lănci, împodobit la capătul mânerului cu semnul Sfintei Cruci, cu ajutorul căruia se scot Sfântul Agneț și miridele la Proscomidie. Introducerea sa în cult este ul-

terioară secolului al V-lea, dat fiind că Bisericile Vechi-Orientale, despărțite de cele ortodoxe în această perioadă, păstrează până în prezent ritualul artoclasiei (frângerii pâinii). Symbolismul copiei, arătat întâia oară de către Sfântul Gherman, patriarhul Constantinopolului, este legat de lancea cu care sutașul roman a împuns coasta Mântuitorului aflat pe Cruce, iar folosirea sa în cadrul Proskomidiei amintește de patima Domnului, cât și de nașterea Sa din Fecioară (prin scoaterea Sfântului Agneț).

Steaua este constituită din două benzi metalice curbe sau dreptunghiulare, unite la mijloc și având deasupra semnul Sfintei Cruci, având rolul de a feri Sfântul Agneț și miridele de intrarea în contact cu sfintele acoperăminte după Proskomidie și fiind păstrată pe sfântul disc până la săvârșirea epiclezei. Introducerea sa în cult a avut considerente practice, fiind menționată începând cu secolul al XII-lea, iar symbolismul ei este asociat cu steaua ce i-a condus pe cei trei magi la ieslea din Betleem, respectiv peceții puse pe mormântul Mântuitorului.

Lingurița este un obiect liturgic al cărui aspect nu se deosebește de cel folosit în mod comun decât prin însemnarea sa cu semnul Sfintei Cruci, fiind întrebuințat la administrarea Sfintelor Taine credincioșilor la momentul împărtășirii, în timp ce clericii se împărtășesc direct din sfântul potir. Și introducerea sa în cult a fost motivată de rațiuni practice, deși momentul exact nu este cunoscut, fiind un fapt îndeobște recunoscut că este ulterioară secolului al VIII-lea. În ceea ce privește symbolismul linguriței, aceasta este asociată de liturghiști cleștelui din viziunea profetului Isaia.

Sfântul Chivot este un obiect de cult confecționat de regulă din metal prețios și având forma unei biserici, aflat pe sfânta masă, în care se păstrează peste an Sfânta Împărtășanie pentru bolnavi, respectiv Sfântul Agneț pentru Liturgia Darurilor mai înainte sfințite. Symbolismul său are certe influențe veterotestamentare, el amintind de năstrupa de aur aflată în interiorul Chivotului Legământului, în care se păstra mana, dar și de locul unde a fost răstignit Mântuitorul Iisus Hristos. Introducerea sa în cult este ulterioară perioadei persecuțiilor, când păstrarea Sfintei Euharistii nu era necesară.

Cădelnița este un alt obiect liturgic care prezintă influențe veterotestamentare, constituit dintr-un recipient metalic format din două părți, unite prin intermediul unor lanțuri cu clopoței, ce sunt legate în partea su-

perioară prin intermediul a două inele. Simbolismul său este strâns legat de cel al materiei întrebuințate – tămâia -, arătând jertfa spirituală adusă lui Dumnezeu, cât și ofrandele prezentate de magi dumnezeiescului Prunc la Betleem. Alături de sfântul disc și sfântul potir, cădelnița este singurul obiect de cult menționat în Noul Testament, deși forma sa actuală s-a generalizat abia în secolul al XII-lea.

Ripida este un obiect de cult având forma unui evantai rotund, cu mâner, împodobit cu chipuri de heruvimi și serafimi, folosit de către diaconi pentru a feri Sfintele Daruri de impurități în cadrul Liturghiei arhieresti și purtat în procesiuni. Prin decorarea sa, simbolismul ripidei trimite clar la puterile cerești ce stau împrejurul tronului Dumnezeirii, așa cum se arată în mai multe viziuni biblice. Asemenea steluței și linguriței, introducerea ripidei în cult are o motivație practică, întrebuințarea acesteia fiind atestată începând cu secolul al IV-lea, când se confecționa preponderent din materiale mai ușoare, precum penele, pieile de animale sau stoffe.

Alte obiecte de cult din metal întrebuințate în cultul ortodox sunt mirnița (cutie de metal în care se păstrează Sfântul Mir), litierul (tavă din metal folosită pentru păstrarea artoselor la slujba Litiei), tiplota (vasul cu ajutorul căruia se toarnă apa caldă binecuvântată în sfântul potir, la Proskomidie), anafornița (vasul în care se păstrează anafura ce se împarte credincioșilor la sfârșitul Sfintei Liturghii, după binecuvântarea ei de către preot), panaghیارul (tavă din metal folosită preponderent în mănăstiri și catedrale, la slujbele pentru pomenirea celor adormiți, pentru ridicarea Panaghiei, pâine închinată Maicii Domnului), relicvariile (cutiuțe folosite pentru păstrarea sfintelor moaște), miruitorul (cel mai adesea de forma unei pene metalice, însemnate la capătul inferior cu semnul Sfintei Cruci și folosit la miruirea credincioșilor de către preot), cununiile, agheasmatarul, căldărușa pentru aghiasmă, candelile (de forme variate, fie susținute de un picior metalic sau suspendate de lanțuri) și sfeșnicele (inclusiv dicherul și tricherul folosite de către arhierii, la care se pot adăuga și alte însemne ale slujirii acestora, precum engolpionul și cârja pastorală).

Cea de-a doua categorie de obiecte liturgice este reprezentată de cele confecționate din stofă. Între acestea, cea mai mare importanță o are în mod neîndoielnic **sfântul antimis**, constând dintr-o bucată de pânză din in sau mătase, de formă dreptunghiulară, purtând zugrăvită în centru icoana punerii în mormânt a Mântuitorului

Iisus Hristos, circumscrisă de cuvintele troparului „Iosif cel cu bun chip”, în cele patru colțuri chipurile Sfinților Evangheliști, în partea de jos numele și semnătura arhierului care l-a sfințit, respectiv al lăcașului de cult căruia i-a fost dăruit. Acesta se păstrează împăturit pe sfânta masă și se desface în cadrul Sfintei Liturghii, pe el fiind așezate Cinstitele Daruri. Spre deosebire de alte obiecte liturgice, apariția sfântului antimis a fost cauzată tocmai de declanșarea persecuțiilor împotriva Bisericii creștine, acesta fiind inițial o masă mobilă, ce slujea drept altar atunci când Sfânta Liturghie nu putea fi săvârșită într-un lăcaș. Prima mențiune documentară privitoare la acest rol al antimisului datează din secolul al III-lea (panegiricul Sfântului Marcian, episcopul Siracuzei), deși în această perioadă este cert că folosirea acestuia nu era obligatorie. Cu toate acestea, este cert că întrebuintarea sa a cunoscut o generalizare în decursul secolelor următoare, ca mărturie stând mențiunile patristice și ale istoricilor bisericești, cât și răspândirea practicii folosirii altarelor portabile în cadrul Bisericilor Vechi-Orientale și în Occident.

Momentul adoptării oficiale a sfântului antimis în cultul Bisericii este reprezentat de emiterea canonului 31 al Sinodului Trulan/Quinisext (691-692), care arată ca antimisul reprezintă încuviințarea episcopului pentru săvârșirea slujbei în fiecare locaș. Reglementarea ulterioară, de către literatura canonică, a modului în care acesta trebuia să fie folosit și păstrat, reprezintă o dovadă în plus a folosirii sale anterioare, prima definiție a sfântului antimis fiind oferită de către patriarhul Nichifor Mărturisorul al Constantinopolului (806-815). Desigur, acesta și-a păstrat o perioadă locul de înlocuitor al sfintei mese, până la începutul secolului al XVII-lea, când Biserica a reglementat folosirea acestuia și în bisericile sfințite, rânduiala de sfințire a antimisului fiind identică cu cea a sfintei mese, așa cum reiese din cărțile de slujbă începând cu secolul al XVI-lea (fiind în prezent inclusă în *Arhieraticon*).

Un alt obiect de cult din stofă este reprezentat de învelitoarea sfântului antimis, denumită **iliton**, ce simbolizează giulgiurile cu care a fost învelit trupul Mântuitorului Iisus Hristos și datează aproximativ din aceeași perioadă (secolul al IV-lea) și se deosebește față de acesta dintâi prin faptul că în iliton nu se cos moaște.

Tot în cadrul Sfintei Liturghii sunt folosite și **acoperămintele sfintelor vase** (procovețele), confecționate de asemenea din stofă de in sau mătase (adesea identică cu cel al felonului), de formă dreptunghiulară, împodobite

cu semnul Sfintei Cruci, ce simbolizează scutecul în care a fost înfășat Fiul lui Dumnezeu cel întrupat la Betleem, cât și mahrama și giulgiurile cu care a fost înfășurat la punerea în mormânt (comun cu cel al hitonului). Originea lor își are motivații de ordin practic, ele provenind din ștergarele folosite în vechime pentru acoperirea Darurilor, aspectul lor actual concretizându-se începând cu secolul al VIII-lea.

Un simbolism aparte în cadrul acoperămintelor îl are **sfântul aer**, folosit la acoperirea celorlalte două – fiind, așadar, de dimensiuni mai mari, ce simbolizează piatra ce a fost pusă la intrarea în mormântul Mântuitorului, cât și – prin prisma întrebuițării sale liturgice – perioada necunoscută a vieții pământești a Fiului lui Dumnezeu. Inițial, aceste îndeplinea și rolul deținut astăzi în cult de către **sfântul epitaf**, acestea două diferențiindu-se în decursul secolului al XV-lea, când uzul liturgic al epitafului este limitat la slujba din Vinerea Patimilor.

Acesta are forma unei piese ample de stofă, cu formă dreptunghiulară, pe care este brodată sau zugrăvită icoana înmormântării Domnului (asemenea sfântului antimis). Rânduiala actuală prevede întrebuițarea acestuia o singură dată pe an, în Vinerea Mare, simbolismul său fiind implicit legat de cel al morții trupești a Domnului Hristos.

Tot din categoria obiectelor liturgice din stofă fac parte și veșmintele slujitorilor bisericești, unele comune celor trei trepte (stiharul și mânecuțele), altele doar treptelor superioare (epitrahilul, brâul, bedernița), iar altele specifice fiecărei trepte în parte (felonul pentru preoți, respectiv sacosul și omoforul pentru arhieri). Tuturor acestora le-au fost închinat rugăciuni specifice la îmbrăcare, ce revelează într-o bună măsură și simbolismul lor.

În funcție de această clasificare, cel dintâi veșmânt bisericesc, comun tuturor treptelor ierarhice, este **stiharul**, un veșmânt lung până la picioare, asemănător unei cămăși cu mâneci largi. La originea acestuia stau hitonul purtat de arhierii vechilor evrei și cămașa largă din lumea greco-romană, fiind confecționat inițial din stofă albă de in. Primele mențiuni ale acestuia datează din secolul al IV-lea. Ulterior, stiharele purtate de arhierii au fost confecționate din stofă de culoare roșie sau cu dungi purpurii verticale, fiind uneori împodobite cu triunghiuri sau cruci grecești. Actualmente, în cadrul cultului se observă o deosebire între stiharul diaconilor, care și-a păstrat caracterul de veșmânt exterior, și cel al preoților și arhierilor, confecționat din stofă mai ușoară și

având un singur semn al Sfintei Cruci. În ceea ce privește simbolismul stiharului, acesta este determinat de culoarea sa, cel alb fiind asociat fie cu curăția slujitorilor, amintind de veșmintele purtate de Mântuitorul Hristos pe Muntele Tabor și de giulgiurile cu care a fost înfășurat mai înainte de a fi pus în mormânt, iar cele împodobite cu dungi purpurii simbolizând darurile Sfântului Duh ce se revarsă asupra Bisericii și sânguiurile Mântuitorului din timpul Patimilor. Din perspectiva purtării acestuia, dat fiind că acoperă întregul trup, el amintește de aripile îngerilor, iar tivitura mânecilor și șnururile acestuia simbolizează legătura slujitorilor cu Hristos.

Cel de-al doilea veșmânt comun tuturor celor trei trepte ale preoției sunt **mânecuțele**, anume apărători ale încheieturilor mâinii, ce se pun peste mânecile stiharului la preoți și ierarhi, respectiv peste cele ale reverendei la diaconi. Deși există mai multe teorii cu privire la originea acestora, cel mai probabil ele provin din benzile ce împodobeau mânecile stiharului și foloseau la strângerea acestora, deși alte păreri susțin că acestea aparțineau inițial doar costumului împăraților bizantini, care au acordat ulterior dreptul de purtare a acestora și patriarhilor, al căror apanaj exclusiv au rămas până în secolul al XIII-lea. Potrivit vechilor tâlcuitori ai Liturghiei, mânecuțele amintesc de legăturile Mântuitorului Iisus Hristos din timpul Patimilor, dar și lucrarea celor dumnezeiești de către slujitori.

Veșmântul specific treptei diaconești, **orarul**, este alcătuit dintr-o fâșie lungă de pânză împodobită cu fire prețioase și modele, ce se poartă de către diaconi pe umărul stâng, cu unul dintre capete lăsat pe spate, iar celălalt petrecut peste piept, pe sub brațul drept, și readus pe umărul stâng, fiind ridicat de către slujitori în timpul slujbelor la momentele rostirii ecteniilor și a altor formule liturgice. Cea dintâi mențiune a orarului datează din secolul al IV-lea (canoanele 22 și 23 ale Sinodului de la Laodiceea). Problema originii orarului a fost îndelung dezbătută de către liturgiști, aceasta fiind atribuită fie bucății de pânză întrebuințate în cultul iudaic de către mai marele sinagogii în anumite momente ale citirii Legii, pentru ca credincioșii să răspundă „Amin”, fie de la veșmântul numit *sudarium* din lumea greco-romană de către cântăreți și oratori, întrebuințat ulterior și în Biserica creștină de către credincioși după împărtășire. În privința simbolismului, acesta derivă majoritar din îm-

podobirea orarului cu chipuri de serafimi și cu imnul acestora din profeția lui Isaia, preînchipuind aripile îngerilor și arătând chipul îngeresc al slujirii diaconilor.

Cel mai des întrebuințat veșmânt liturgic de către preoți și singurul a cărui purtare este obligatorie la toate slujbele este reprezentat de **epitrahil**, provenit din orarul diaconilor, cu deosebirea că laturile acestuia sunt purtate unite pe piept, arătând superioritatea slujirii preoților și arhierilor. Ulterior, s-a încetățenit obiceiul ca epitrahilul să fie confecționat dintr-o singură bucată de stofă, cu o deschizătură în partea superioară și două rânduri de franjuri în cea inferioară. Așa cum am arătat mai sus, simbolismul epitrahilului derivă în principal din cuvintele rugăciunii rostite la îmbrăcarea sa, acesta amintind de puterea harului dumnezeiesc ce se pogoară asupra slujitorilor și jugul cel bun al preoției – franjurile din partea inferioară reprezentând sufletele credincioșilor de care sunt răspunzători preoții și arhieriei, însă acesta amintește și de fâșia cu care a fost legat Mântuitorul Hristos pentru a fi dus înaintea arhierilor.

Un al doilea veșmânt comun preoților și ierarhilor este **brâul**, ce constă dintr-o bucată de stofă de forma unui dreptunghi alungit, împodobit cu semnul Sfintei Cruci în partea centrală, purtat pe deasupra stiharului și epitrahilului și folosit pentru strângerea acestora, pentru a înlesni mișcările slujitorilor. Fiind menționat pentru prima oară în secolul al IX-lea, acesta provine cel mai probabil din vestimentația arhierilor evrei, dar și din portul obișnuit al lumii antice greco-romane. Simbolismul său este asociat pe de-o parte puterii cu care sunt învestiți slujitorii bisericești, iar pe de alta vieții curate de care trebuie să dea dovadă; din punctul de vedere al istoriei biblice, brâul aduce aminte de ștergarul cu care S-a încins Mântuitorul Hristos atunci când a spălat picioarele ucenicilor.

Veșmântul caracteristic exclusiv treptei preoțești este **felonul**, alcătuit dintr-o singură bucată de material compact, de regulă împodobit și tivit, cu o deschizătură la mijloc, mai lungă în partea din spate. Acesta provine din mantia cu același nume folosită în lumea antică, menționată de scrierile nou testamentare, fiind menționat în viața cultică a Bisericii începând cu secolul al VIII-lea, acesta rămânând până în secolul al XV-lea comun arhierilor și preoților, fiind ulterior înlocuit la cei dintâi de către sacos. Purtarea felonului de către preot este obli-

gatorie în cadrul Sfintei Liturghii și al celorlalte ieșiri ritualice, acesta simbolizând puterea lui Dumnezeu și curăția cu care trebuie să fie împodobită viața slujitorilor Săi; totodată, liturgiștii l-au asociat hlamidei purtate de Mântuitorul Hristos în timpul Patimilor, cât și cu haina neofiților la primirea Sfântului Botez.

O altă categorie aparține de obiecte de cult ale Bisericii este reprezentată de către sfintele icoane. Formată în decursul primelor secole creștine, iconografia ortodoxă a cunoscut mai multe perioade de prefaceri și persecuții, necesitatea sa pentru cult fiind deopotrivă susținută, cât și contestată. Argumentarea dogmatică a icoanelor este consolidată după definitivarea terminologiei trinitare (*ousia* și *ipostas*) și explicitarea fenomenului chenotic, respectiv al unirii celor două firi în persoana Fiului lui Dumnezeu – în ceea ce privește reprezentările iconografice ale Mântuitorului Iisus Hristos. Din perspectivă canonică, maniera de reprezentare a icoanelor, cât și demnitatea acestora este stabilită de către Sinodul Trulan/Quinisext și Sinodul VII ecumenic.

Cea de-a doua parte a lucrării prezintă evoluția istorică a obiectelor de cult, din perioada antică până în contemporaneitate, cu stilurile majoritare și principalele etape ale acesteia. Prima perioadă de manifestare plenară a artei bisericești este reprezentată de secolul al IV-lea, ulterior acordării libertății de cult a creștinismului de către Sfântul Împărat Constantin cel Mare și desfășurării primului program edilitar consacrat lăcașurilor de cult, mai ales în principalele orașe ale imperiului: Roma, Constantinopolul și Ierusalimul.

Este de la sine înțeles că aceste prime lăcașuri de dimensiuni ample au fost înzestrate de către imperialii lor ctitori și cu tezaurile de obiecte necesare cultului, realizate majoritar din metale și stofe prețioase (unul dintre cele mai vechi fiind cel al bisericii din Cirta, iar sub aspect individual unul dintre cele mai vechi potire, datând din perioada secolelor IV-V și descoperit în 1910 la Antiohia se păstrează în cadrul colecției Kouchagi).

În spațiul românesc, prezența obiectelor de cult încă din primele veacuri ale Bisericii creștine reprezintă încă o dovadă a sincroniei proceselor de romanizare și încreștinare a spațiului dacic. Concentrația acestora este în mod evident mai mare în spațiul aflat sub stăpânirea directă a Imperiului Roman, respectiv Dobrogea (provincia *Scythia Minor*), unde se regăsesc nu mai puțin de 14 centre episcopale la sfârșitul secolului al IV-lea, și Transilvania cu Banatul și Oltenia (provincia *Dacia Felix*). Între cele mai importante obiecte de cult păstrate din

această perioadă se numără discul episcopului Paternus al Tomisului, datat din ultimul deceniu al secolului al V-lea, confecționat la Constantinopol și păstrat în prezent la Muzeul Ermitaj din Sankt Petersburg. Acestuia i se pot adăuga cădelnițele din lut ars descoperite la Tropaeum Traiani ori Dinogetia, gemele transilvane de la Potaissa, Porolissum ori Romula, donariul de la Biertan ori tezaurul descoperit între ruinele vechii basilici de la Sucidava.

Ulterior, în perioada Evului Mediu timpuriu, ca o consecință a succesivelor invazii barbare și a retragerii Imperiului Bizantin de la Dunăre, numărul de vestigii creștine din țara noastră scade în mod considerabil. Cu toate acestea, descoperirea sporadică a unor obiecte cu certe influențe creștine dovedesc păstrarea acestei credințe de către populația autohtonă.

Acestea reapar odată cu primele secole ale mileniului al II-lea, când în Bizanț se definitivează rânduielile și formele definitive ale obiectelor de cult (spre exemplu, cel mai vechi sfânt epitaful – „epitaful de la Tesalonic” – datând din secolul al XIV-lea și fiind păstrat la Muzeul Bizantin din Atena), iar imperiul recapătă posesiunea teritorială a teritoriilor de la răsărit de Dunăre, unde sunt reînființate unele dintre vechile scaune episcopale.

Astfel, din această perioadă datează de asemenea unele descoperiri de obiecte de cult, precum cădelnița din bronz descoperită la Enisala (secolele XIII-XIV), crucile pectorale-engolpioane ori crucile-relicvar, găsite în număr mare la Dinogetia-Garvăn ori Păcuiul lui Soare. Din perioada secolelor X-XI datează și primul fragment de broderie liturgică, descoperit tot printre ruinele vechii basilici de la Dinogetia-Garvăn.

Următoarea etapă în evoluția obiectelor de cult pe teritoriul românesc este determinată de fondarea statelor medievale ale Țării Românești, Moldovei și Transilvania (aceasta din urmă sub suzeranitate ungară), de înființarea mitropoliilor Ungrovlahiei și Moldovei, în decursul secolului al XIII-lea, cât și de dezvoltarea monahismului chinovial, în mare parte datorită influenței Sfântului Nicodim de la Tismana. De la acesta din urmă se păstrează până în prezent unele dintre cele mai prețioase obiecte de cult din spațiul românesc, precum Tetraevanghelul manuscris păstrat la Muzeul Național de Artă ori cădelnița și engolpionul de la Tismana. În plus, dezvoltarea unor școli artistice locale, precum atelierele de caligrafie din incinta marilor mănăstiri muntene și moldave, stimulează la rândul ei producția de artă bisericească.

Ulterior, producția obiectelor de cult s-a concentrat în jurul marilor ctitorii domnești și boierești (dintre care cele mai importante sunt Cozia, Snagov, Bistrița vâlceană, Dealu, Curtea de Argeș, Căldărușani, Hurezi, Cernica și Văcărești în Țara Românească, respectiv Neamț, Slatina, Putna, Sucevița, Moldovița, Probota, Dragomirna în Moldova), fiind realizată fie în ateliere din străinătate, fie de către artizani locali, și cunoscând veritabile perioade de apogeu în timpul domniilor unor voievozi precum Mircea cel Bătrân, Radu cel Mare, Neagoe Basarab, Matei Basarab ori Constantin Brâncoveanu în Țara Românească, ori Alexandru cel Bun, Ștefan cel Mare, Petru Rareș, Ieremia Movilă sau Vasile Lupu în Moldova.

Astfel, de la sfârșitul secolului al XIV-lea se păstrează cea mai veche broderie liturgică păstrată integral la noi, respectiv epitaful de la Cozia (1396), urmat de procovețele de la Putna și Rădăuți, de epitaful mitropolitului Macarie al Moldovei ori cel al starețului Siluan al mănăstirii Neamț, sau de epitrahilul cu portretul domnitorului Alexandru cel Bun descoperit la Sankt Petersburg; din a doua jumătate a secolului următor se păstrează obiecte de cult precum panaghیارul dăruit mănăstirii Snagov de către jupanul Drăghici Vintilescu, cădelnița de la Putna, danie a lui Ștefan cel Mare, epitrahilul de la aceeași mănăstire ori dverele împodobite cu icoanele Adormirii Maicii Domnului și Răstignirii Mântuitorului, cât și unele obiecte realizate în țară și dăruite mănăstirilor ortodoxe aflate sub stăpânire otomană, precum cele două perechi de ripide și praporul trimise în dar de către Ștefan cel Mare mănăstirii Zografu din Sfântul Munte Athos.

Între obiectele de cult păstrate în spațiul românesc din secolul al XVI-lea pot fi menționate: cele două dvere dăruite de domnitorul Alexandru Lăpușneanu mănăstirii Slatina, păstrate la Muzeul Național de Artă, cât și unul dintre primele obiecte de mobilier bisericesc din România, respectiv analoghionul de la mănăstirea Probota, ctitoria domnitorului Petru al IV-lea Rareș, cele incluse în tezaurul de la mănăstirea Bistrița vâlceană, unul dintre cele mai importante din Țara Românească (cădelnița de argint dăruită de boierii Craiovești, două potire, panaghیارul și epitrahilul cu portretele ctitorului principal, Barbu Craiovescu, și al soției sale, Neagoslava) ori epitaful de la mănăstirea Sucevița, dania domnitorului Ieremia Movilă, una dintre cele mai ample și complexe broderii liturgice românești. De o deosebită însemnatate artistică este de asemenea racla ce adăpostește moaștele

Sfântului Ierarh Nifon, patriarhul Constantinopolului și mitropolitul Țării Românești, dăruită de către Sfântul Voievod Neagoe Basarab mănăstirii Dionisiu din Sfântul Munte Athos. Tot în legătură cu personalitatea lui Neagoe sunt mai multe obiecte de cult, precum dverele dăruite mănăstirilor Curtea de Argeș și Govora, cât și bisericii din Stănești-Vâlcea.

Perioada de maximă înflorire a artei bisericești românești medievale este reprezentată de secolul al XVIII-lea, caracterizat de relativă stabilitate pe plan intern și de cristalizarea unui stil național, stimulat de numeroasele ctitorii ale unor domnitori precum Matei Basarab, Vasile Lupu și Constantin Brâncoveanu. În privința obiectelor de cult, în această perioadă se remarcă mai multe influențe, unele dintre ele aparținând meșterilor locali, iar altele fiind inspirate de influențele transilvane, domnitorul Constantin Brâncoveanu fiind recunoscut pentru legăturile sale cu meșterii argintari și aurari din provincia de peste munți, între care îi putem enumera pe Georg May II (ferecătură de Evanghelie și ripidă pentru biserica Sfântul Gheorghe Nou), Johannes Henning (ferecătură de Evanghelie, anaforniță, sfeșnicele împărătești și candel pentru mănăstirea Hurezi), Georg Heltner, Sebastian Hann (candel la mănăstirea Sărindar), Thomas Klosch și Thomas Lang.

Odată cu instaurarea domniilor fanariote în Principatele Române, arta bisericească națională cunoaște o perioadă de declin, motivată atât de condițiile politice dificile ale perioadei, cât și de pătrunderea masivă a influențelor străine, mai ales din spațiul grec, iar ulterior, în secolul al XIX-lea, prin importarea stilurilor occidentale în arhitectură (romantic, neoclasic etc.), pictură (neorenascentist), sculptură (adesea prin confecționarea mobilierului bisericesc direct în atelierele din străinătate). De asemenea, o altă manifestare a deznaționalizării stilului românesc a fost reprezentată de restaurare a unor vechi monumente istorice fără respectarea aspectului inițial al acestora, iar în ceea ce privește confecționarea obiectelor de cult, caracterul de unicat avut anterior de acestea a fost înlăturat prin introducerea mijloacelor de prelucrare mecanică, favorizându-se cantitatea în detrimentul calității artistice. Cu toate acestea, spațiul românesc nu a fost străin de creații artistice originale nici în această perioadă, ca dovadă fiind școlile locale de pictură și sculptură, precum cea de la mănăstirea Căldărușani sau atelierul de sculptură în lemn de la Buzău, din timpul păstoririi episcopului Chesarie Căpățână.

O grea lovitură dată dezvoltării artei bisericești românești și Bisericii Ortodoxe Române în ansamblul ei a fost reprezentată de secularizarea averilor mănăstirești, la anul 1863, prin care instituția ecleziastică a fost lipsită de patrimoniul necesar pentru asigurarea preservării lăcașurilor de cult, întreținerea clericilor și – implicit – producerea de obiecte de cult. Cu toate acestea, procesul secularizării a avut și o latură pozitivă, respectiv prima inventariere a vechilor obiecte de cult aflate în tezaurele mănăstirilor, pentru a preveni înstrăinarea acestora de către egumenii greci, acestea fiind plasate sub autoritatea Mitropoliei și a Ministerului Cultelor.

Spre sfârșitul secolului al XIX-lea se observă o revigorare a curentului național românesc, ilustrat, spre exemplu, în pictura bisericească de către preotul pictor Vasile Damian. De asemenea, tot acum sunt luate primele măsuri legislative pentru preservarea patrimoniului artistic al Bisericii, inspirate de mai multe personalități bisericești și laice, concretizate prin *Legea pentru descoperirea monumentelor și obiectelor antice* și *Legea pentru conservarea și restaurarea monumentelor publice* (1892, reînnoită și îmbunătățită la anul 1913), iar ulterior prin *Legea pentru conservarea și restaurarea patrimoniului istoric* (1919), cât și prin înființarea Comisiunii Monumentelor Istorice, recunoscându-se faptul că majoritatea monumentelor istorice românești sunt de factură religioasă (doctorul Ioan Kalinderu).

Nici Biserica nu a rămas inactivă în această perioadă: astfel, sub conducerea unor ierarhi luminați, precum mitropoliții-primați Nifon Rusailă și Calinic Miclescu, a fost înființată Tipografia Cărților Bisericești, ce va adăposti ulterior și atelierele de obiecte bisericești, și au fost restaurate mai multe lăcașuri de cult, dimpreună cu patrimoniul acestora. Un eveniment semnificativ al acestei epoci legat de obiectele de cult este reprezentat de instalarea, la anul 1888, a clopotului cel mare al Catedralei mitropolitane din București.

Ulterior, după unificarea bisericească petrecută în urma Primului Război Mondial, noul întâistătător al Bisericii Ortodoxe Române, viitorul patriarh Miron Cristea, a luat primele măsuri pentru conservarea patrimoniului artistic al lăcașurilor de cult, însărcinând fiecare eparhie cu organizarea unui muzeu de obiecte vechi de artă bisericească. Totodată, în această perioadă sunt luate primele hotărâri sinodale privitoare la pictarea și repic-

tarea bisericilor, interzicându-se realizarea acestor lucrări de către persoane neautorizate, fapt ilustrat sugestiv, între altele, prin repictarea Catedralei patriarhale din București, cât și prin numeroase alte restaurări.

Primul patriarh al Bisericii Ortodoxe Române s-a îngrijit și de dezvoltarea mijloacelor de producție a obiectelor bisericești, la inițiativa sa fiind înființate, în anul 1928, atelierele de țesătorie și croitorie de la mănăstirea Țigănești, cât și a mai multor ateliere în cadrul Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă (înființat la anul 1922, în urma îndemnului episcopului de Huși, viitorul patriarh Nicodim Munteanu), între care trebuie menționat cel de imprimare și înrămare a icoanelor, cât și cel de recondiționare a obiectelor de cult. Aceste capacități de producție ale atelierelor Institutului Biblic, instalate în acea perioadă la mănăstirea Antim din București, au fost dezvoltate ulterior și de către cel de-al doilea patriarh al Bisericii Ortodoxe Române, Nicodim Munteanu, în ciuda condițiilor istorice deosebit de grele ale păstoririi acestuia (cel de-al Doilea Război Mondial și instaurarea dictaturii comuniste în România), acesta având, între altele, inițiativa înființării unei secții destinate realizării de cruciulițe, icoane și medalioane, în jurul căreia se vor constitui ulterior Atelierele Patriarhiei Române.

Dezvoltarea mijloacelor de producție a obiectelor de cult în cadrul Bisericii Ortodoxe Române a cunoscut o deosebită dezvoltare în timpul păstoririi patriarhului Justinian Marina (1948-1977). Deși a activat în perioada dificilă a dictaturii comuniste, cel de-al treilea întâistătător al Patriarhiei Române a reușit o deplină reorganizare a aparatului administrativ al Bisericii, sintetizat în cadrul *Statutului pentru organizarea și funcționarea Bisericii* (1948), a *Regulamentului pentru organizarea vieții monahale și funcționarea administrativă și disciplinară a mănăstirilor* (1950) și a *Regulamentului organelor centrale din Patriarhia Română*.

De asemenea, patriarhul Justinian a avut o contribuție deosebită la implicarea mediului monahal în producerea obiectelor de cult, prin înființarea școlilor monahale de la mănăstirile Neamț, Hurezi și Agapia, în cadrul cărora viețuitorii mănăstirilor s-au putut specializa în diferite meserii, fiind ulterior încadrați în atelierele Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, reorganizat de către cel de-al treilea patriarh al Bisericii Române la anul 1949, prin unificarea tuturor atelierelor sub o conducere unică și impunerea unor hotărâri care să elimine confectionarea ulterioară a obiectelor de cult de către întreprinderi particulare, străine de arta și tradiția Bisericii.

Secțiile acestea funcționau inițial în cadrul mănăstirilor Plumbuita, Țigănești, respectiv Curtea de Argeș și Antim – în incinta acestei din urmă mănăstiri au fost adăugate, la anul 1950, noi secții: filigran, email, galvanoplastie, icoane și confecționare veșminte și haine preotești, iar ulterior și o turnătorie de candelabre, sfeșnice și clopote. Mai mult, celelalte secții ale atelierelor au fost renovate, reutilate și extinse, pentru a răspunde nevoilor slujitorilor și credincioșilor Bisericii. Astfel, la anul 1958, sediul central al Atelierelor Institutului Biblic a fost mutat în noua clădire din incinta mănăstirii bucureștene Schitul Maicilor, în timp ce pentru secțiile acestuia au fost amenajate noi clădiri în incinta mănăstirii Plumbuita, aici fiind mutate de la Antim secțiile de sculptură (reutilată), pictură, turnătorie ș.a; în același an a avut loc și inaugurarea atelierelor de covoare și rame de icoane de la mănăstirea Ciorogârla.

Aceste măsuri ale patriarhului Justinian au condus la creșterea numărului și a calității produselor de artă bisericească, fapt recunoscut inclusiv de către membrii altor Biserici Ortodoxe. De asemenea, patriarhul Justinian a pus în aplicare mai vechea prevedere a patriarhului Miron Cristea, din anul 1920, privitoare la înființarea unor colecții muzeale eparhiale și mănăstirești, în cadrul cărora urmau au fost expuse obiectele de valoare istorică și artistică ale lăcașurilor, și s-a îngrijit de ridicarea, restaurarea și înzestrarea a numeroase lăcașuri de cult, între care mai cunoscute sunt: bisericile bucureștene Sfântul Elefterie Nou (în interiorul căreia se evidențiază catapeteasma lucrată în cadrul Atelierelor de maestrul Grigore Dumitrescu), Parcul Domeniilor-Cașin, mănăstirile Radu Vodă (înzestrată cu cel mai mare clopot turnat până atunci în România), Antim, cât și Palatul Sfântului Sinod, respectiv Catedrala și Reședința patriarhală, toate acestea fiind împodobite și înzestrate cu obiecte de cult realizate în cadrul Atelierelor Institutului Biblic. O altă dovadă a amplitudinii activității desfășurate de acest sector în decursul păstoririi de 29 de ani a celui de-al treilea patriarh al României este reprezentat de donațiile făcute lăcașurilor de cult românești din diaspora, precum capelele românești din Viena și Baden-Baden, biserica parohiei românești din Londra și așezămintele românești de la Ierusalim și Iordan.

Restaurările lăcașurilor de cult, ce constituiau centrul activității Atelierelor Patriarhiei, au continuat și sub păstoririle patriarhilor Iustin Moisesescu și Teoctist Arăpașu, în ciuda înăspririi regimului comunist din Ro-

mânia, a demolării mai multor biserici și a desființării, la anul 1977, a Direcției Monumentelor Istorice. După prăbușirea dictaturii comuniste, odată cu schimbarea radicală a situației Bisericii Ortodoxe Române, s-a impus și necesitatea reorganizării activității Atelierelor Institutului Biblic. Acestea fuseseră mutate la anul 1982 din sediul aflat în incinta mănăstirii Schitul Maicilor, fiind relocate, temporar, la mănăstirea Plumbuita. Ulterior, prin purtarea de grijă a patriarhului Teoctist, a fost ridicat un nou sediu al acestora în incinta ctitoriei sale, mănăstirea Duminica Tuturor Sfinților din localitatea Popești Leordeni, fiind menținute și secțiile de la mănăstirile Pasărea (croitorie și email) și Țigănești (țesătorie). Lucrările la acest nou ansamblu au fost începute încă din anul 1984, fiind finalizate abia în anul 2006, din cauza numeroaselor obstacole întâmpinate.

Și sub păstoria actualului întâistător al Bisericii Ortodoxe Române, Preafericitul Părinte Patriarh Daniel, au fost realizate reutilări ale diferitelor sectoare din cadrul Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă și s-a abordat problema stringentă a lipsei de personal calificat în cadrul Atelierelor Patriarhiei, ce cuprind în prezent următoarele secții: metale prețioase, metale comune, tâmplărie-sculptură, filigran, pictură bisericească și tămâie. Eficiența măsurilor de reorganizare este reflectată în calitatea și diversitatea obiectelor de cult și artă bisericească ce sunt realizate în prezent în cadrul acestui sector, expuse în nou-înființatele spații de prezentare și folosite la înzestrarea lăcașurilor de cult nou-ctitorite.

Atelierele de astăzi, în mod evident, își află rădăcinile în strădaniile tuturor patriarhilor, însă organizarea lor s-a datorat mai întâi Patriarhului Justinian, care a acordat o atenție deosebită dezvoltării activității de confecționare a obiectelor de cult. În anul 1958, la zece ani de patriarhat, Patriarhul Justinian a sfințit Atelierele Patriarhiei: în data de 31 mai, secția de la Mănăstirea Plumbuita, iar în data de 6 iunie, secția de la Schitul Maicilor.

Odată cu urcarea în tronul patriarhal a Preafericitul Părinte Patriarh Daniel a manifestat un real interes pentru dezvoltarea Atelierelor Institutului Biblic. Acestea au intrat astfel într-un amplu proces de re tehnologizare și modernizare firească, ținând cont de cerințele actuale. Atelierele au beneficiat de investiții în tehnologie și

utilaje de generație nouă pentru multe secții, urmând ca acest proces să continue și de acum înainte. De asemenea, în cadrul atelierelor au fost angajați oameni calificați, iar o parte din cei angajați după anul 2009 sunt tineri, care s-au calificat la locul de muncă pentru meserii care au început să se piardă.

Preafericitul Părinte Daniel, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, a sfințit pe 19 octombrie 2019, noul spațiu de promovare a obiectelor de cult al Atelierelor Institutului Biblic al Patriarhiei Române. La slujba de binecuvântare de la Atelierele Patriarhiei Române au participat Preasfințiii Părinți Varlaam Ploieșteanul și Ieronim Sinaitul, Episcopi-vicari patriarhali, Timotei Prahoveanul, Episcop-vicar al Arhiepiscopiei Bucureștilor, preoți consilieri patriarhali și eparhiali, precum și angajați ai Atelierelor Patriarhiei Române, personal monahal și laic. După slujba de binecuvântare a noului spațiu, numit „Daruri Sfinte”, Preafericitul Părinte Patriarh Daniel a apreciat lucrarea de modernizare a secțiilor în cadrul cărora sunt confecționate obiectele bisericești de calitate și durabilitate sporită și a oferit distincții celor care s-au implicat în modernizarea și amenajarea spațiului.

În cadrul prezentei lucrări a fost realizat un istoric cât mai complet al obiectelor de cult în cadrul Bisericii creștine, al originilor, evoluției și semnificației acestora, cât și al artei bisericești din cadrul Bisericii Ortodoxe Române, ce reprezintă una dintre cele mai grăitoare mărturii ale trecutului Bisericii noastre.

THE ORTHODOX LITURGICAL BEAUTY – AN ICON OF THE CELESTIAL BEAUTY THE HISTORY, THE ART OF MAKING AND THE THEOLOGICAL-SYMBOLIC MEANINGS OF CULT OBJECTS

Summary

Archimandrite Dionisie Dumitru CONSTANTIN

The subject of the present work consists of a most complete presentation of the objects used in the Christian-Orthodox worship, starting from their biblical and patristic grounds, the framework in which they appeared and were elaborated (the cult), their history during the Old Testament period (the Jewish cult) and the New Testament period and also patristic and post-patristic period, until nowadays, their presentation and detailed description, by categories (objects of worship of metal and fabric), as well as of the symbolisms attributed to them. Also, the second main subject of this thesis consists of the complete exposition of the history of the cult objects in the Romanian space and of the Romanian Orthodox Church, from the ancient to the contemporary period, with the evolution of the manufacturing techniques (including

an analysis of the great change in the course of the 19th century, when the industrial means of production were introduced), of the liturgical styles and uses.

The main motivation that was the basis of the composition of this work lies in the importance of the liturgical objects for the knowledge of the history of the Christian cult, as the objective testimonies that provide invaluable details regarding its evolution, while also constituting clear benchmarks for the evolution of the beautiful arts during the history, because they preserve with great care the different regional influences and the particularities of the different artistic schools. Moreover, the conservatism justified by the religious symbolism, which has always characterized the Orthodox Church, offers, through the prism of the vestments and the objects of worship, as living artefacts seen from the prism of the historian, a unique perspective on the clothing and the environment in which the Christians of the first centuries lived. Accordingly, in the Romanian space, the presence of religious objects since the first centuries after the Roman conquest is definite evidence for conducting parallel process of Romanization and Christianization of the inhabitants of these lands.

Another relevant aspect of the theme addressed is that of the illustrative quality regarding the relationship between Church and State constituted by the objects of worship, which often represented the donations of some Christian leaders to their foundations or to some other places, forming true church art treasures.

Regarding the bibliography used in the accomplishment of the work, it should be noted first of all that, although ubiquitous in the Jewish and Christian worship, liturgical objects and vestments have not been consecrated to any exclusive work in the biblical and patristic literature – there is no treatise to constitute a starting point in their research. In contrast, almost all the writings that refer to the organization of the cult mention their presence at least marginally and offer precious details regarding their appearance and use. Thus, of particular importance were the Old Testament books of *Exodus*, *Leviticus*, *III Kings*, *II Chronicles* (*Paralipomena*), books *I* and *II Ezra*, in which the organization of the Jewish cult is presented, respectively the organization of the first and second Temple in Jerusalem. Also, regarding the objects of worship used by the ancient Jews, some writings of Philon from Alexandria (*The Life of Moses*) and Flavius Josephus (*Jewish Antiquities*

and *The History of the War of the Jews against the Romans*) were used, in which the use is detailed, especially their symbolism. Also, an important role was played by the biblical archaeology treatises, both Romanian and foreign, such as the oldest of Father Vasile Tarnavski or the most recent ones, such as that of Father Petre Semen, as well as the large *Encyclopaedia Judaica* collection, published under the coordination of the German semitologist, Jakob Neusner.

Concerning the New Testament cult, the biblical statements are quite summary, and they must be supplemented with the help of the current research (of particular importance is the *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, in the edition of Fernand Cabrol and Henri Leclercq; *The New Dictionary of Sacramental Worship*, in the edition of Peter E. Fink and *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy* by Paul F. Bradshaw).

In the subsequent period, especially after the granting of the freedom of worship to Christianity during the reign of Saint Emperor Constantine the Great, the most valuable sources for the study of liturgical objects and vestments are represented by the writings regarding the cult, such as the treatises on the Holy Sacraments of St. Ambrose of Mediolanum, or the *Catechesis* of St. Cyril of Jerusalem, the church histories that refer to the edict program carried out by several Roman emperors and other leaders and to the endowments of the places of worship founded by them (Eusebius of Caesarea, Theodoret of Cyrus, Sozomenos, Rufinus, Theophanos the Confessor, Bedas the Venerable etc.), writings on the life of the desert parents, such as the collection of John Moshou or the *Lives of the Palestinian heirs* of Cyril of Schitopolis, which also presents details regarding the worship life during the V-VI centuries.

The first treatise dedicated to the symbolism of the Holy Liturgy, the main service of the Orthodox cult, is represented by the writing of Saint Germanus I, the patriarch of Constantinople, *On the Divine Liturgy*, followed in the following centuries by other works, such as those of Saint Nicolas Cabasilas or those of Saint Simeon, the archbishop of Thessalonica, who presents the definitive form of the use of liturgical objects and vestments within the cult, also offering a wide symbolism of them, analysed later in numerous studies, carried

out by both Orthodox liturgists, such as Ioannis Foundoulis, Robert F. Taft or the hieromonah Petru Pruteanu, as well as some other researchers from other faiths.

Among the specialized studies dedicated to a single object of worship, the ones of Father Deacon Nica M. Tuță and that of the Bulgarian priest, Ivan Goșev, regarding the Holy Antimis, the one of the Metropolitan Ilarion Alfeyev, about the Holy Cup and especially that of the British researcher, Jardine Grisbrooke, dedicated to liturgical vestments, or the explanations brought by the Greek theologian Ioannis Foundoulis in the use of the Holy Epitaph, were particularly valuable for the present research.

As for the history of creating cult objects in the Romanian space in the modern period, the research started from the reference work of a great art historian, Marcel Romanescu, *Odoarele noastre bisericești* (*Our Church Treasures*), published in 1943, as well as the collection called *Arta creștină în România* (*Christian Art in Romania*, 5 volumes), made at the initiative of the Patriarch Iustin Moisescu, along with the two volumes appeared shortly before, under the signature of Father Sebastian Chilea. To these, some other specialized works on the fine arts were added, such as *Istoria artelor plastice în România* (*The History of the Plastic Arts in Romania*) by the researcher Virgil Vătășianu, or the works of the art critics Vasile Drăguț and Adriana Botez Crainic, dedicated to Romanian provinces (Coriolan Petreanu, *Arta românească în Transilvania – Romanian Art in Transylvania*) or some other works dedicated to branches of the arts, such as the *Broderia medievală românească* (*Romanian Medieval Embroidery*) of Ana Maria Musicescu, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române* (*The Secular and Religious Silverware in the Romanian Countries*) of Corina Nicolescu, or *Capodopere ale artei metalelor prețioase în România* (*The Masterpieces of the Precious Metals Art in Romania*) by the researcher Victor Simion.

Last but not least, for the last 70 years, when a large reorganization and development of the industries dedicated to the production of cult objects took place within the Romanian Orthodox Church, starting with the shepherding of Patriarch Justinian Marina (1948-1977), of a doubtful use were the documents from Archive of the Biblical Institute and of the Orthodox Mission, regarding its history, activity reports, headquarters and the steps related to the foundation of its new headquarters in Popești-Leordeni. To these, the Laws of the

Romanian Orthodox Church, published in 1953, were added, which regulated the functioning of these workshops, as well as the numerous articles published in the periodicals of the Patriarchate (especially the *Biserica Ortodoxă Română – Romanian Orthodox Church*) regarding their activity.

Regarding the structure of the work, it consists of two parts, each having two chapters. The first part includes the history of the appearance, development and symbolism of the objects and vestments of worship since the old-testamentary period.

Chapter I, entitled „Temeiuri biblice și patristice ale obiectelor și veșmintelor de cult și ale gesturilor liturgice” („Biblical and Patristic Themes of Worship Objects and Vestments and Liturgical Gestures”), consists of six sub-chapters, in which the following are presented: the origin of the cult from the terminological, historical, dogmatic and liturgical point of view, as well as its aspects in within the Old Testament: the history and symbolism of the places of worship, the organization of priestly ministry within them and the vestments and objects of worship used, as well as a comparison, respectively the bridges between them and those used during the New Testament period, respectively in the Christian worship.

Chapter II presents „Istoria confecționării obiectelor de cult și veșmintelor liturgice” („The History of Making Cult Objects and Liturgical Vestments), starting with the apostolic period, then separating them according to the two main categories of materials they are made of (metal and cloth) and presenting them individually, with definition, historical appearance and forms of development, documentary attestations, variants and symbolism, as well as the related bibliography. Also, a separate sub-chapter is dedicated to the holy icons, in which their history is exposed, the dogmatic grounds for the cult of worship consecrated within the Orthodox Church and the controversies related to it – especially during the iconoclastic period.

The second part of the work deals with, the history of making religious objects, in as much detail as possible, throughout the Orthodox Church and in the Romanian Orthodox Church in particular. Thus, the third chapter, entitled „Icoane, obiecte din metal și din lemn sculptat, veșminte și broderii. Influențe în arta bisericească românească din Răsărit și Apus” („Icons, objects made of metal and carved wood, clothing and

embroidery. Influences in the Romanian church art from the East and the West) presents, in parallel, the evolution of cult objects in the orthodox world from the ancient to the modern (eighteenth century) and its influences on the religious artistic manifestations in the Romanian space, by exposing some actual examples as well as styles that have manifested with predilection over the centuries.

The fourth chapter, entitled „Situația actuală a confecționării și distribuirii obiectelor de cult și veșmintelor liturgice” („The current situation of making and distributing worship objects and liturgical vestments”), deals with the transition period from the manufacture of liturgical objects and vestments to the pre- and industrial stage, characterized by their mass manufacture and the loss of their unique artistic character. In the first part, the preliminaries (19th century) are discussed, with the trends of uniformization of styles, the western influences on the Romanian religious art and the effects of certain measures of the state (for example, the secularization of the monastery assets) on its manifestations. Next, the institutionalization of the production of religious objects within the united Romanian Orthodox Church is approached, with the first initiatives of the patriarchs Miron Cristea and Nicodim Munteanu. The third subchapter is dedicated to the period of the shepherding of Patriarch Justinian Marina (1948-1977), when the development and organization of the means of production and distribution of cult objects takes place within the Romanian Patriarchate, the organization of this period remaining valid, with some modifications, until nowadays. The last subchapter deals with the period after the fall of the communist dictatorship and the last initiatives of the hierarchs of the Romanian Orthodox Church in order to improve the quality of the cult objects.

CUPRINSUL TEZEI DE DOCTORAT

INTRODUCERE	3
I.TEMEIIURI BIBLICE ȘI PATRISTICE ALE OBIECTELOR ȘI VEȘMINTELOR DE CULT ȘI ALE GESTURILOR LITURGICE	9
1. Originea și dezvoltarea cultului creștin	9
2. Locașul de cult în Vechiul Testament și Noul Testament	27
3. Preoția în Vechiul Testament și în Noul Testament	60
4. Veșmintele preoțești și obiectele liturgice în Vechiul Testament și Noul Testament	81
5. Cultul iudaic și cultul creștin – interferențe și deosebiri	96
6. Concluzii	108
II. ISTORIA CONFECTIONĂRII OBIECTELOR DE CULT ȘI VEȘMINTELOR LITURGICE – OBIECTELE DE CULT IN PERIOADA PRIMARĂ A BISERICII	114
1. Obiecte de cult din metal	114
a) Sfântul Disc	117

b) Sfântul Potir	119
c) Copia	122
d) Steaua	124
e) Lingurița	126
f) Sfântul Chivot	129
g) Cădelnița	131
h) Ripida	135
i) Alte obiecte liturgice din metal	138
2 2. Obiecte liturgice din stofă	141
a) Sfântul Antimis	141
b) Acoperămintele sfintelor vase	151
c) Sfântul Aer	152
d) Sfântul Epitaf	153
e) Stiharul	155
f) Orarul	158
g) Mânecutele	161
h) Epitrahilul	163
i) Brâul	165
j) Felonul	167
3. Sfintele icoane	170

III. ICOANE, OBIECTE DIN METAL ȘI DIN LEMN SCULPTAT, VEȘMINTE ȘI BRODERII.	
INFLUENȚE ÎN ARTA BISERICEASCĂ ROMÂNEASCĂ DIN RĂSĂRIT ȘI APUS	184
1. Perioada antică	184
2. Perioada medievală (sec. IX-XVI)	196
3. Perioada de tranziție de la medieval la modern (sec. XVII-XVIII)	226
SITUAȚIA ACTUALĂ A CONFEȚIONĂRII ȘI DISTRIBUIRII OBIECTELOR	
DE CULT ȘI VEȘMINTELOR LITURGICE	234
1. Preliminarii – Secolul al XIX-lea	234
2. Anii 1918-1948	251
3. Patriarhul Justinian Marina (1948-1977)	262
4. Din 1989 până în prezent	303
CONCLUZII	317
BIBLIOGRAFIE	336

BIBLIOGRAFIE

A.1. IZVOARE SCRIPTURISTICE:

Biblia sau Sfânta Scriptură, editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2013.

A.2. IZVOARE PATRISTICE:

„Constituțiile Sfinților Apostoli prin Clement”, în: Diac. Ioan I. ICĂ jr., *Canonul Ortodoxiei*, vol. I: *Canonul apostolic al primelor secole*, editura Deisis/Stavropoleos, Sibiu, 2008.

„Epistola către Diognet”, în: *Scrierile Părinților Apostolici*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, col. PSB, vol. I, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.

Liturghierul, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000.

Mărturisirea de credință a Bisericii Ortodoxe (1642), traducere Alexandru Elian, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.

- „Testamentul Domnului prin Clement Romanul”, în: Diac. Ioan I. ICĂ jr., *Canonul Ortodoxiei*, vol. I: Canonul apostolic al primelor secole, editura Deisis/Stavropoleos, Sibiu, 2008.
- SFÂNTUL AMBROZIE AL MEDIOLANULUI, *Despre Sfintele Taine*, traducere Pr. Ene Braniște, col. PSB, vol. 53, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.
- SFÂNTUL ATANASIE CEL MARE, *Cuvânt despre Întruparea Cuvântului*, traducere Pr. Dumitru Stăniloae, col. PSB, vol. 15 – *Scrieri. Partea I*, ed. Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.
- SFÂNTUL CHIRIL AL ALEXANDRIEI, *Comentariu la Evanghelia după Ioan*, traducere Pr. Dumitru Stăniloae, col. PSB, vol. 41, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2000.
- SFÂNTUL CHIRIL AL IERUSALIMULUI, *Cateheze*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003.
- CHIRIL DE SCHITOPOLIS, *Viețile pustinicilor Palestinei*, traducere Ierom. Agapie Corbu, editura Sfântul Nectarie, Arad, 2013.
- CONSTANTIN VII PORPHYROGÉNÈTE, *Le Livre de Cérémonies*, traducere în franceză de Albert Vogt, tom I, editura Les Belles Lettres, Paris, 1935.
- CONSTANTIN VII PORPHYROGÉNÈTE, *Le Livre de Cérémonies*, traducere în franceză de Albert Vogt, tom II, editura Les Belles Lettres, Paris, 1939.
- SFÂNTUL DIONISIE AREOPAGITUL, „Despre Ierarhia Bisericească”, în: SFÂNTUL DIONISIE AREOPAGITUL, *Opere complete*, traducere Pr. Dumitru Stăniloae, editura Paideia, București, 1996.
- EUSEBIU DE CEZAREEA, *Istoria bisericescă*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, col. PSB, vol. 13, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.
- EUSEBIU DE CEZAREEA, *Viața lui Constantin cel Mare*, traducere Radu Alexandrescu, col. PSB, vol. 14, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991.
- FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități Iudaice*, vol. I, traducere Ion Acsan, editura Hasefer, București, 2004.
- FLAVIUS JOSEPHUS, *Antichități Iudaice*, vol. II, traducere Ion Acsan, editura Hasefer, București, 2004.

- FLAVIUS JOSEPHUS, *Războiul iudeilor împotriva romanilor*, traducere Ion Acsan și Gheneli Wolf, editura Hasefer, București, 2003.
- SFÂNTUL GHERMAN I, ARHIEPISCOPUL CONSTANTINOPOLULUI, *Tâlcuirea Sfintei Liturghii*, traducere Pr. Nicolae Petrescu, editura Mitropolia Olteniei, Craiova, 2005.
- SFÂNTUL GRIGORIE CEL MARE (DIALOGUL), *Cartea Regulei Pastorale*, traducere Pr. Alexandru Moisiu, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996.
- SFÂNTUL GRIGORIE DIN NAZIANZ, „Cuvânt de apărare pentru fuga în Pont sau despre preoție”, în: *Despre preoție*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.
- SFÂNTUL GRIGORIE AL NYSSEI, *Marele cuvânt catehetic*, traducere Pr. Teodor Bodogae, colecția *Lumini pentru suflet*, editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.
- HERODOT, *Istorii*, cartea I, traducere Adelina Piatkowski, editura Teora, București, 1998.
- SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Epistola către Filadelfieni*, în: *Scrierile Părinților Apostolici*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, col. PSB, vol. I, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.
- SFÂNTUL IGNATIE TEOFORUL, *Epistola către Magnezieni*, în: *Scrierile Părinților Apostolici*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, col. PSB, vol. I, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.
- SFÂNTUL IOAN DAMASCHIN, *Dogmatica*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, *Omilii la Matei*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, col. PSB, vol. 23, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1994.
- SFÂNTUL IOAN GURĂ DE AUR, „Despre preoție”, în: *Despre preoție*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1987.
- IOAN MOSHU, *Limonariul sau Livada duhovnicească*, traducere Pr. Dumitru Fecioru, editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2014.
- SFÂNTUL MAXIM MĂRTURISITORUL, *Ambigua*, traducere Pr. Dumitru Stăniloae, col. PSB, vol. 80, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1983.

- NICOLAE CABASILĂ, *Tâlcuirea Dumnezeieștii Liturghiei*, traducere Pr. Ene Braniște și Pr. Teodor Bodogae, Editura Arhiepiscopiei Bucureștilor, București, 1989.
- PAVEL DE ALEP, în: MARIA ALEXANDRESCU-DERSCA BULGARU (ed.), *Călători străini*, vol. VI, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1976.
- PHILON DIN ALEXANDRIA, *Viața lui Moise*, traducere Ion Acsan, editura Hasefer, București, 2003.
- SELLAR, A.M. (ed.), *Bede's Ecclesiastical History of England*, George Bell and Sons, Londra, 1907.
- SFÂNTUL SIMEON, ARHIEPISCOPUL TESALONICULUI, *Tratat asupra tuturor dogmelor credinței noastre ortodoxe, după principii puse de Domnul nostru Iisus Hristos și urmașii Săi*, traducere Toma Teodorescu, vol. I, editura Arhiepiscopiei Sucevei și Rădăuților, Suceava, 2002.
- SOZOMEN, *Istoria bisericească*, traducere Țiosif Gheorghian, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1897.
- SFÂNTUL TEODOR STUDITUL, *Despre sfintele icoane. Contra ereticilor iconomahi*, traducere Protos. Teodosie Paraschiv, editura Fotini, Galați, 2008.
- SFÂNTUL TEOFAN MĂRTURISITORUL, *Cronografia*, traducere Mihai Țipău, colecția PSB, serie nouă, vol. 7, editura Basilica, București, 2012.
- SFÂNTUL VASILE CEL MARE, „Epistola 38, către fratele său Grigorie”, traducere Pr. Constantin Cornițescu și Pr. Teodor Bodogae, col. PSB, vol. 12 – *Scrieri. Partea a treia*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1988.

A.3. IZVOARE DOCUMENTARE:

ARHIVA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE ORTODOXĂ – SECTORUL ATELIERE, *Demersuri 2016*.

ARHIVA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE ORTODOXĂ – SECTORUL ATELIERE, *Istoricul Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, 1922-1951*.

ARHIVA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE ORTODOXĂ – SECTORUL ATELIERE, *Memoriu din 1983 ce a însoțit Tema de proiectare a Atelierelor Patriarhiei Române în Șoseaua Olteniței nr. 255.*

ARHIVA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE ORTODOXĂ – SECTORUL ATELIERE, *Rapoarte de activitate ale Sectorului Ateliere 1954-2006.*

ARHIVA INSTITUTULUI BIBLIC ȘI DE MISIUNE ORTODOXĂ – SECTORUL ATELIERE, *Secții complex Ateliere Popești Leordeni.*

B. DICȚIONARE, ENCICLOPEDII:

Artă creștină în România, vol. 5 – *Secolul XVI*, studiu introductiv și descrierea planșelor de Vasile Drăguț, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1989.

Artă Veche Românească, Muzeul Național de Artă al României, București, 2008.

Christian Art in Romania, vol. 1 – *3rd-6th Centuries*, studiu introductiv și descrierea planșelor de Ion Barnea, traducere în engleză de Andrei Bantaș, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1979.

Christian Art in Romania, vol. 2 – *7th-13th Centuries*, studiu introductiv și descrierea planșelor de Ion Barnea, traducere în engleză de Andrei Bantaș, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.

Christian Art in Romania, vol. 3 – *The 14th Century*, studiu introductiv și descrierea planșelor de Corina Popa, traducere în engleză de Andrei Bantaș, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1983.

Christian Art in Romania, vol. 4 – *The 15th Century*, studiu introductiv și descrierea planșelor de Vasile Drăguț, traducere în engleză de Andrei Bantaș, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985.

Colecția de artă a Patriarhiei Române. Catalogul muzeului de la Mănăstirea Antim, editura Cuvântul Vieții, București, 2016.

Domnitorii și ierarhii Țării Românești. Ctitoriile și mormintele lor, editura Cuvântul Vieții a Mitropoliei Munteniei și Dobrogei, București, 2009.

- Legiuirile Bisericii Ortodoxe Române sub Înalt Prea Sfințitul Patriarh Justinian, 1948-1953*, editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1953.
- Pidalion*, traducere Neofit Scriban, Tipografia Mănăstirii Neamț, 1844 (reed.).
- Protoieria I Capitală. Monografie Album*, editura Basilica, București, 2011.
- Repertoriul monumentelor și obiectelor de artă din timpul lui Ștefan cel Mare*, Editura Academiei RPR, București, 1959.
- ADAM, Adolf; BERGER, Rupert, *Pastoralliturgisches Handlexikon*, editura Herder, Freiburg im Breisgau, 1980.
- BOTEZ CRAINIC, Adriana, *Istoria artelor plastice*, vol. I – *Antichitatea și Evul Mediu*, Editura Didactică și Pedagogică, București, 1996.
- BRANIȘTE, Pr. Ene; BRANIȘTE, Ecaterina, *Dicționar enciclopedic de cunoștințe religioase*, Editura Diecezană, Caransebeș, 2001.
- BRIA, Pr. Ioan, *Dicționar de teologie ortodoxă*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1981.
- CABROL, Fernand; LECLERQ, Henri (coord.), *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, tom II, partea a II-a, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1925.
- CABROL, Fernand; LECLERQ, Henri (coord.), *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, tom IV, partea I, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1920.
- CABROL, Fernand; LECLERQ, Henri (coord.), *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, tom V, partea I, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1922.
- CABROL, Fernand; LECLERQ, Henri (coord.), *Dictionnaire d'Archéologie chrétienne et de Liturgie*, tom V, partea a II-a, Librairie Letouzey et Ané, Paris, 1923.
- DAVIES, J.G. (ed.), *A Dictionary of Liturgy & Worship*, SCM Press LTD, Londra, s.a.
- DOUGLAS, J.D. (coord.), *Dicționar biblic*, editura Cartea Creștină, Oradea, 1995.

- DUMITRESCU, Pr. Marin, *Istoricul a 40 de biserici din România*, vol. I, București, Tipografia „Vocea învățătorilor”, 1899.
- FINK, Peter E. S.J. (ed.), *The New Dictionary of Sacramental Worship*, The Liturgical Press, Collegeville, Minnesota, 1990.
- FLOCA, Arhid. Ioan N., *Canoanele Bisericii Ortodoxe*, Sibiu, ³2005.
- GUȚU, Gheorghe, *Dicționar latin-român*, editura Humanitas, București, 2003.
- HEFELE, Charles Joseph, *Histoire des Conciles*, traducere din limba franceză de Dom H. Leclercq, tom III, partea a II-a, Letouzey et Ané, Paris, 1910.
- IOAN, Pr. Mircea, *Dicționar al Noului Testament*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1995.
- IONESCU, Grigore, *București. Ghid istoric și artistic*, București, 1938.
- MOLDOVEANU, Pr. Nicu; NECULA, Pr. Nicolae; STANCIU, Pr. Vasile; BARBU-BUCUR, Arhid. Sebastian, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013.
- NEUSNER, Jacob (ed.), *The Encyclopedia of Judaism*, vol III, Continuum, New York, 1996.
- REID, Daniel (editor), *Dicționarul Noului Testament*, editura Casa Cărții, Oradea, 2008.
- STOICA, Lucia; IONESCU-GHINEA, Neculai, *Enciclopedia lăcașurilor de cult din București*, ed. Universală, București, 2005.
- STOICESCU, Nicolae, *Repertoriu bibliografic al monumentelor feudale din București*, editura Academiei RPR, București, 1960.
- TĂRĂLĂ, Arhim. Zosima, POPESCU, Pr. Haralambie, *Pidalion (Cărma Bisericii)*, București, 1992.

C. LUCRĂRI GENERALE:

- Comunitate și înnoire – 5 ani de patriarhat ai Preafericitului Părinte Daniel al României*, editura Basilica, București, 2012.
- „Duhul Sfânt a înnoit-o”. *Catedrala Patriarhală. Restaurare și reînviere*, 2008, editura Cuvântul Vieții, București, 2009.

- Sfânta Mănăstire Antim. Istorie, cultură și spiritualitate 1713-2013*, editura Basilica, București, 2013.
- The Interpreter's Bible*, vol. XI, Abingdon, Nashville, 1973.
- ADAM, Sergiu, *Ctitorii mușatine*, Editura Sport-Turism, București, 1976.
- AIOANEI, Arhim. Timotei, *Așezămintele românești din Țara Sfântă*, editura Basilica, București, 2014.
- ALDEA, Traian, *Povestea smochinului*, Editura Academiei Române, București, 2006.
- ANANIA, †Bartolomeu, *Cartea deschisă a Împărăției. O însoțire liturgică pentru preoți și mireni*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2007.
- ARĂPAȘU, †Teoctist, *Pe treptele slujirii creștine*, vol. IX, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1999.
- ARĂPAȘU, †Teoctist, *Pe treptele slujirii creștine*, vol. X, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2001.
- ARĂPAȘU, †Teoctist, *Pe treptele slujirii creștine*, vol. XV, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- AVDIEV, V.I., *Istoria Orientului Antic*, Editura de Stat, București, 1956.
- BAGATTI, Bellarmino, *Recherches sur le site du Temple de Jerusalem (Ier – VIIe siècle)*, traducere în franceză de Albert Storme, Franciscan Printing Press, Ierusalim, 1979.
- BALȘ, Gheorghe, *Bisericile și mănăstirile modovenești din veacul al XVI-lea*, București, 1928.
- BARCLAY, William, *The Letters to the Philippians, Colossians and Thessalonians*, Westminster John Knox Press, Louisville.
- BECK, Hans-Georg, *Istoria Bisericii Ortodoxe din Imperiul Bizantin*, traducere Vasile-Adrian Carabă, editura Nemira, București, 2012.
- BESANÇON, Alain, *Imaginea interzisă. Istoria intelectuală a iconoclasmului de la Platon la Kandinsky*, traducere Mona Antohi, editura Humanitas, București, 1996.

- BON, Antoine, *Byzanz*, traducere în limba germană Lotte Stratil-Sauer, Nagel Verlag, München-Genf-Paris, 1972.
- BRADSHAW, Paul F., *The Search for the Origins of Christian Worship. Sources and Methods for the Study of Early Liturgy*, Oxford University Press, ²2002.
- BRANIȘTE, Pr. Ene, *Despre preoție*, editura Renașterea, Cluj-Napoca, 2004.
- BRANIȘTE, Pr. Ene, *Liturgica generală*, vol. I-II, editura Episcopiei Dunării de Jos, Galați, 2002.
- BRANIȘTE, Pr. Ene, *Liturgica specială*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, ²1985.
- BRANIȘTE, Pr. Ene, NIȚOIU, Arhim. Ghenadie, NEDA, Pr. Gheorghe, *Liturgica teoretică*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002.
- BRÉHIER, Louis, *Civilizația bizantină*, traducere Nicolae Spinescu, Editura Științifică, București, 1994.
- BRIA, Pr. Ion, *Iisus Hristos*, Editura Enciclopedică, București, 1992.
- BRIGHT, John, *Jeremiah*, col. *The Anchor Bible*, ed. Doubleday, New York, 1966.
- BULACU, Pr. Mihail, *Lumină din Lumină. Monografie documentară ilustrată a parohiei Bisericii „Sf. Elefterie” din București*, București, 2003.
- CHIIHAIA, Pavel, *De la „Negru Vodă” la Neagoe Basarab. Interferențe literar-artistice în cultura românească a evului de mijloc*, Editura Academiei RSR, București, 1976.
- CHILEA, Pr. Sebastian, *Arta creștină în România*, vol. I-II, editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1979.
- CHIȚULESCU, Arhim. Policarp (coord.), *Palatul Bibliotecii Sfântului Sinod. Istorie și actualitate. 1912-2012*, editura Basilica, București, 2012.
- CIREȘEANU, Badea, *Tezaurul liturgic*, tom I-III, Tipografia Gutenberg, București, 1906, 1910, 1912.
- CLEMENTS, R.E., *Jeremiah*, John Knox Press, Atlanta, 1988.

- COHN, Eric W., *New Ideas about Jerusalem's Topography*, Franciscan Printing Press, Jerusalem, 1987.
- CONSTANTINESCU, Pr. Ioan, *Studiul Noului Testament*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2002.
- †DANIEL, Patriarhul Bisericii Ortodoxe Române, *Comori ale Ortodoxiei. Explorări teologice în spiritualitatea liturgică și filologică*, editura Trinitas, Iași, 2007.
- DANIÉLOU, Jean, *Biserica primară*, traducere George Scrima, editura Herald, București, 2008.
- DIMONT, Max I., *Evreii, Dumnezeu și istoria*, traducere Irina Horea, editura Hasefer, București, 2007.
- DRĂGUȚ, Vasile, *Arta românească*, vol. I – *Preistorie. Antichitate. Ev Mediu. Renaștere. Baroc*, editura Meridiane, București, 1982.
- DUCA, Ion G., *Memorii*, vol. III – *Războiul, Partea I (1916-1917)*, editor Stelian Neagoe, editura Machiavelli, București, 1994.
- DUMITRESCU, Carmen Laura, *Pictura murală din Țara Românească în veacul al XVI-lea*, editura Meridiane, București, 1978.
- EISENBERG, Josy, *O istorie a evreilor*, traducere Jean Roșu, editura Humanitas, București, 2005.
- ENACHE, George, *Ortodoxie și putere politică în România contemporană*, editura Nemira, București, 2005.
- EVDOKIMOV, Paul, *Ortodoxia*, traducere †Irineu Popa, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1996.
- FELMY, Karl Christian, *De la Cina de Taină la Dumnezeiasca Liturghie a Bisericii Ortodoxe. Un comentariu istoric*, traducere Pr. Ioan I. Ică, editura Deisis, Sibiu, ²2008.
- FOUNDOLIS, Ioannis, *Dialoguri liturgice. Răspunsuri la probleme liturgice*, vol. I (1-150), traducere Pr. Victor Manolache, Editura Bizantină, București, 2008.
- FOUNDOLIS, Ioannis, *Dialoguri liturgice. Răspunsuri la probleme liturgice*, vol. II (151-300), traducere Sabin Preda, Editura Bizantină, București, 2009.

- FOUNDOLIS, Ioannis, *Dialoguri liturgice. Răspunsuri la probleme liturgice*, vol. III (301-400), traducere Pr. Victor Manolache, Editura Bizantină, București, 2009.
- FOUNDOLIS, Ioannis, *Dialoguri liturgice. Răspunsuri la probleme liturgice*, vol. V traducere Sabin Preda, Editura Bizantină, București, 2011.
- GABOR, Pr. Adrian, *Biserica și Statul în primele patru secole*, editura Sofia, București, 2003.
- HÂRLĂOANU, Alfred, *Istoria universală a poporului evreu*, editura Zarkony, București, 1991.
- HENRY, Paul, *Monumentele din Moldova de Nord de la origini până la sfârșitul secolului al XVI-lea*, traducere Constanța Tănăsescu, editura Meridiane, București, 1994.
- IALOMIȚEANU, G.I., *Nifon, mitropolitul Ungrovlahiei. Viața și activitatea sa (1850-1875)*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1896.
- ILIE, Arhim. Cleopa, *Despre credința ortodoxă*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1985.
- IONESCU, Ștefan, PANAIT, Panait I., *Constantin Vodă Brâncoveanu*, Editura Științifică, București, 1969.
- IORGA, Nicolae, *Istoria Bisericii românești și a vieții religioase a românilor*, vol. II, editura Ministerului Cultelor și Instrucțiunii Publice, București, 1932.
- IORGA, Nicolae, *Istoria Bucureștilor*, Ediția Municipiului București, București, 1939.
- IORGA, Nicolae, *Istoria lui Ștefan cel Mare*, editura Minerva, București, 1978.
- KAPLAN, Michel, *Bizanț*, traducere Ion Doru Brana, editura Nemira, București, 2010.
- KÜNG, Hans, *Iudaismul*, traducere Edmond Nawrotzky-Török, editura Hasefer, București, 2005.
- LANÇON, Bertrand, MOREAU, Tiphaine, *Constantin, un împărat creștin*, traducere Daniela Cârstea și Damian Anfile, editura Basilica, București, 2013.
- MANNS, Frédéric, *Le Judaïsme. Milieu et Mémoire du Nouveau Testament*, Franciscan Printing Press, Ierusalim, 2001.

- MANOLE, Pr. Gheorghe, *Creștinism și cultură la Neagoe Vodă Basarab (1512-1521)*, editura Valahia University Press, Târgoviște, 2010.
- MARINA, †Justinian, *Apostolat social*, vol. IV, editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1952.
- MARINA, †Justinian, *Apostolat social*, vol. XII, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1976.
- MARINESCU, Octavian-Dumitru, *Mănăstirea Văcărești din București, de la origini până astăzi*, editura Basilica, București, 2012.
- MEYENDORFF, John, *Biserica Ortodoxă ieri și azi*, traducere Cătălin Lazurca, editura Anastasia, București, 1996.
- MITROFANOVICI, Pr. Vasile, TARNAVSKI, Pr. Teodor, COTLARCIUC, †Nectarie, *Liturgica Bisericii Ortodoxe. Cursuri universitare*, editura Consiliului Eparhial Ortodox Român din Bucovina, Cernăuți, 1929.
- MOISESCU, Pr. Gheorghe I., *Istoria Bisericii Române*, vol. II, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1957.
- MOISESCU, †Iustin, *Ierarhia bisericească în epoca apostolică*, col. *Patriarhul Iustin. Opera Omnia*, editura Episcopiei Argeșului și Muscelului/Anastasia, București, 2002.
- MOLDOVEANU, Pr. Nicu, *Cartierul „Sf. Elefterie”-Cotroceni*, editura Basilica, București, 2012.
- MUSICESCU, Maria Ana, *Broderia medievală românească*, editura Meridiane, București, 1969.
- NEGOIȚĂ, Pr. Athanase, *Teologia biblică a Vechiului Testament*, editura Credința noastră, București, 1992.
- NICOLESCU, Corina, *Argintăria laică și religioasă în Țările Române*, Muzeul de Artă al RSR, București, 1968.
- OLTEANU, Constantin, *File din istoria Bucureștilor*, București, 2004.
- PAPAIOANNOU, Kostas, *La Peinture byzantine et russe*, Rencontre, Lausanne.
- PĂCURARIU, Pr. Mircea, *Istoria Bisericii Ortodoxe Române*, vol. I-III, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1991-1993.

- PĂCURARIU, Pr. Mircea, *Cultura teologică românească*, editura Basilica, București, 2011.
- PÂRVU, Pr. Constantin, *Patriarhul Justinian. Mărturii, fapte și adevăr*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- PETREANU, Coriolan, *Arta românească în Transilvania*, Sibiu, 1943.
- PLĂMĂDEALĂ, †Antonie, *Nume și fapte în istoria culturii românești. Sec. XVII-XIX la Buzău*, Editura Episcopiei Buzăului, 1983.
- POPESCU, C., *Istoria artelor plastice în România*, vol. I-II, editura Meridiane, București, 1968.
- POPESCU, Pr. Dumitru, *Iisus Hristos Pantocrator*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- POPESCU, Pr. Nicolae M., *Preoți de mir adormiți în Domnul*, editura Basilica, București, 2015.
- POPESCU-SPINENI, Marin, *Procesul mănăstirilor închinat*, Institutul de Arte Grafice *Tiparul Universitar*, București, 1936.
- PREDA, Radu, *Biserica în Stat. O invitație la dezbatere*, editura Scripta, București, 1999.
- PRELIPCEAN, Pr. Vladimir, BARNA, Pr. Gheorghe, NEAGA, Pr. Nicolae, CHIALDA, Pr. Mircea, *Studiul Vechiului Testament*, Ed. Renașterea, Cluj-Napoca, 2006.
- RADU, Pr. Dumitru (coord.), *Îndrumări misionare*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 1986.
- RĂMUREANU, Pr. Ioan, *Istoria Bisericească Universală*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2003.
- RIZZO, Francesco Paolo, *Biserica în primele secole – linieri istorice*, traducere Antonel-Aurel Ilieș, editura Serafica, Roman, 2002.
- ROMANESCU, Marcel, *Odoarele noastre bisericești*, Craiova, 1943.
- SACHELARESCU, Ion, *Din istoria Bucureștilor. Plumbuita*, București, 1940.

- SCHMEMANN, Pr. Alexander, *Introducere în teologia liturgică*, traducere Ierom. Vasile Bârză, editura Sofia, București, 2009.
- SCHÖNBORN, Christoph von, *L'Îcône du Christ*, Ed. Universitaires, Fribourg, 1976.
- SCHULZ, Samuel J., *Călătorie prin Vechiul Testament*, editura Cartea Creștină, Oradea, 2008.
- SEMEN, Pr. Petre, *Arheologia biblică în actualitate*, Editura Mitropoliei Moldovei și Bucovinei, Iași, 1997.
- SIMION, Victor, *Pro Patrimonio. Studii de artă veche românească*, editura Basilica, București, 2014.
- SIMION, Victor, *Capodopere ale artei metalelor prețioase din România. Argintăria de cult*, editura Basilica, București, 2017.
- STAN, George, *Părintele Patriarh Justinian Marina*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- STAN, George, *Prea Fericitul Părinte Teoctist, Patriarhul României*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. II, editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Teologia Dogmatică Ortodoxă*, vol. III, editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2010.
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, *Spiritualitate și comuniune în Liturghia Ortodoxă*, Editura Mitropoliei Olteniei, Craiova, 1986.
- STOICESCU, Nicolae, *Matei Basarab*, Editura Academiei Române, București, 1988.
- ȘERBĂNESCU, Pr. Florin, *Valori ale Ortodoxiei românești. Mănăstirea Căldărușani* (teză de doctorat), București, 2004.
- ȘIMANSCHI, Leon (editor), *Petru Rareș*, editura Academiei RPR, București, 1978.
- TAFT, Robert F., *Ritul bizantin*, traducere Dumitru Vanca și Alin Mehes, editura Reîntregirea, Alba Iulia, 2008.
- TARNAVSCHI, Vasile, *Arheologia biblică*, editura Consiliului eparhial ortodox al Bucovinei, Cernăuți, 1930.
- TENNEY, Merrill C., *Studiu al Noului Testament*, traducere Livius Percy Pop, editura Casa Cărții, Oradea, 2008.

- TEODORESCU, Arhim. Paisie Sebastian, *Reședința Patriarhală. Istorie, artă și misiune*, editura Basilica, București, 2017.
- THEODORESCU, Răzvan, *Bizanț, Balcani, Occident la începuturile culturii medievale românești, sec. X-XIV*, Editura Academiei RSR, București, 1974.
- TUDOR, D., *Oltenia romană*, Editura Științifică, București, ²1958.
- TUȚĂ, Diac. Nica M., *Sfântul Antimis. Studiu istoric, liturgic și simbolic*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1943.
- USPENSKY, Leonid, *Teologia icoanei în Biserica Ortodoxă*, traducere Teodor Baconsky, editura Anastasia București, 2006.
- VASILIEV, A.A., *Istoria Imperiului Bizantin*, traducere de Ionuț-Alexandru Tudorie, Vasile-Adrian Carabă și Sebastian Laurențiu Nazăru, Ed. Polirom, Iași, 2010.
- VĂTĂȘIANU, Virgil, *Istoria artelor plastice în România*, vol. II, editura Meridiane, București, 1970.
- VERGATTI, Radu Ștefan, *Neagoe Basarab. Viața, Domnia, Opera*, Editura Episcopiei Argeșului și Muscelului, Curtea de Argeș, 2009.
- VINTILESCU, Pr. Petre, *Liturghierul explicat*, editura Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 1972.
- VINTILESCU, Pr. Petre, *Despre poezia imnografică din cărțile de ritual și cântarea bisericească*, editura Partener, Galați, 2006.
- VLAICU, Arhid. Aurel (coord.), *Paraclisul Patriarhal Sfântul Mare Mucenic Gheorghe*, editura Cuvântul Vieții, București, 2013.
- WERTHEIMER GHICA, Jacques, *Gheorghe Tattarescu, un pictor român și veacul său*, Editura de Stat pentru Literatură și Artă, București, 1958.
- WURMBRAND, Richard, *Cele șapte cuvinte de pe Cruce*, editura Stephanus, București, 1990.
- ZIZIOULAS, †Ioannis, *Euharistie, Episcop, Biserică*, traducere Pr. Ioan Valentin Istrati și Geanina Chiriac, editura Basilica, București, 2009.

D. STUDII, ARTICOLE:

- „Acordarea autorizațiilor de pictori și zugravi de biserici”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 3-6/1950, pp. 326-347.
- „Activitatea Comisiunii de Pictură bisericească pe anii 1950-1951”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 4-5/1952, pp. 263-265.
- „Arhiepiscopia Bucureștilor în ultimii douăzeci de ani 1948 – 6 iunie 1968”, în: *Glasul Bisericii*, nr. 5-6/1968.
- Atelierele Institutului Biblic* (<http://patriarhia.ro/atelierele-institutului-biblic-75.html>).
- Buletinul Comisiunii Monumentelor Istorice*, an VI, fasc. 21 (ianuarie-martie 1913).
- „Catedrala Patriarhiei din București, radical restaurată”, în: *Apostolul*, nr. 10/1937, pp. 147-155.
- „Cursurile practice și teoretice de pictură și sculptură de la Mănăstirea Plumbuita”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 2-3/1953.
- „De la Comisia de Pictură bisericească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 2-3/1954, p. 404.
- „De la Comisia de Pictură bisericească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 5/1956, pp. 472-473.
- „După trei ani”, în: *Studii Teologice*, nr. 5-6/1951, pp. 241-244.
- „Grija pentru arta religioasă”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 6-8/1952, pp. 382-383.
- „Grija pentru restaurarea și conservarea monumentelor istorice și de artă religioasă”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 2-3/1954, pp. 237-243.
- „Inaugurarea unor așezăminte bisericești construite sau restaurate la Centrele Patriarhal și Mitropolitan din București”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-8/1958.
- „Instrucțiuni privitoare la angajarea lucrărilor de pictură bisericească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-9/1951, pp. 398-408.
- „Înștiințarea în legătură cu autorizarea de pictori și zugravi bisericești”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 1-2/1951, pp. 62-64.

- „În vederea conservării Patrimoniului Cultural și Artistic”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-8/1963, pp. 812-814.
- „Lista pictorilor și zugravilor bisericești recalificați în cursul anului 1952”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 2-3/1953, pp. 290-291.
- Monitorul Oficial*, nr. 50, 9/22 aprilie 1913.
- „O înștiințare a Comisiei de Pictură bisericească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 5/1957, p. 479.
- Opis. Racle din Argint 2010-2018*, Atelierele Patriarhiei Române, Institutul Biblic și de Misiune Ortodoxă, București, 2018.
- „Regulament pentru zugrăvirea bisericilor”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7/1912, pp. 703-709.
- „Tabelul pictorilor și restauratorilor atestați de Patriarhia Română”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-12/2003, pp. 211-249.
- „Tablou nominal de pictorii și zugravii bisericești autorizați de Sfânta Patriarhie”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 3-4/1956, pp. 370-378.
- AIOANEI, Arhim. Timotei, „Mitropolitul Iustin Moiesescu, neuitatul ctitor și părinte al mănăstirilor din Țara Mușatinilor”, în: *Un stâlp puternic în vremuri de furtună. Dr. Iustin Moiesescu, Mitropolitul Moldovei și Sucevei (1957-1977). In memoriam – revista Teologie și Viață*, nr. 1-6/2006, pp. 109-112.
- ALEXANDRESCU, Adrian, „Despre organizarea lucrărilor de pictură bisericească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 8-10/1984, pp. 613-622.
- ALFEYEV, †Ilarion, „Potirul euharistic la Liturghiile slujite în sobor”, în: PRUTEANU, Ierom. Petru, *Liturghia ortodoxă. Istorie și actualitate*, editura Sophia, București, ²2013.
- ANANIA, †Bartolomeu, „Amintiri despre Patriarhul Justinian”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 1-6/1998.
- ANGELESCU, Pr. Paraschiv, „Recenzie la Prot. I. GOȘEV, Антимисътъ, лнтургическо и църковно-археологическо изследване..., Sofia, 1925”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 3-4/1934.
- BARNEA, Ion, „Cultura în cuprinsul Mitropoliei Ungrovlahiei: Artele”, în: *Istoria Mitropoliei Țării Românești*, editura Trinitas, București, 2010, pp. 407-463.

- BĂLĂCEANU-STOLNICI, Constantin, „Reflexii privind al cincelea patriarh al Bisericii Ortodoxe Române”, în: *Biserica în misiune. Patriarhia Română la ceas aniversar*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- BECKWITH, R.T., „The Jewish Background to Christian Worship”, în: Cheslyn JONES, Geoffrey WAINWRIGHT, Edward YARNOLD SJ, Paul BRADSHAW (eds), *The Study of Liturgy*, SPCK-Oxford University Press, Londra-New York, 1993, pp. 68-80.
- BÉRAUDY, R., „Le culte de l’eucharistie en dehors de la messe. II. La réserve eucharistique”, în: A.G. MARTIMORT (coord.), *Introduction à la Liturgie*, ed. Desclée & CIE, Paris-Tournai-Rome-New York, 1961, pp. 454-457.
- BERINDEI, Dan, „Dezvoltarea culturală în perioada 1821-1848. Arta”, în: Dan BERINDEI (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VII, tom I, Editura Enciclopedică, București, 2003, pp. 370-375.
- BERINDEI, Dan, „Dezvoltarea culturală în perioada 1848-1878. Arta”, în: Dan BERINDEI (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VII, tom I, Editura Enciclopedică, București, 2003, pp. 863-870.
- BICHIR, Florian, „Legea Cultelor și inamicii lui Hristos”, în: *Polemici ortodoxe*, editura Agnos, Sibiu, 2007.
- BODOGAE, Teodor, „Grija Patriarhiei Române pentru locașurile sale de cult în ultimii 50 de ani”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 11-12/1975, pp. 1453-1460.
- BORNERT, R., „Les commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle”, în : *Revue de l’Histoire des Religions*, nr. 1/1968.
- BRANIȘTE, Pr. Ene, „Idei, principii și preocupări sociale în cultul Bisericii Ortodoxe”, în: *Studii Teologice* nr. 7-8, an 1952.
- BRANIȘTE, Pr. Ene, „Originea, instituirea și dezvoltarea cultului creștin”, în: *Studii Teologice* nr. 3-4, an 1963.
- BRANIȘTE, Pr. Marin, „Însemnările de călătorie ale peregrinei Egeria”, în: *Mitropolia Olteniei*, nr. 4-6/1982.
- BRANIȘTE, Pr. Ene, „Tiparul și cartea bisericească în cei 50 de ani de patriarhat (1925-1975)”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 11-12/1975, pp. 1421-1452.
- BRĂTULESCU, Victor, „Zugravi de biserici din secolul al XVIII-lea și al XIX-lea”, în: *Glasul Bisericii*, nr. 3-4/1960, pp. 256-296.

- BULAT, T.G., „Tipografia Mitropoliei Bucureștilor între anii 1810-1864”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 5-6/1972, pp. 583-590.
- BUȘAGĂ, Ioan, „Cașin, lăcașul cu renume de mănăstire”, în: *Lumina*, 8 noiembrie 2010.
- BUȘAGĂ, Ioan, „Un nou spațiu de prezentare al Atelierelor Patriarhiei Române”, în: *Lumina*, 21 octombrie 2017.
- CERNOVODEANU, Paul, „Epoca lui Constantin Brâncoveanu”, în: Virgil CÂNDEA (coord.), *Istoria Românilor*, vol. V – *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, Editura Enciclopedică, București, 2003, pp. 248-275.
- CHIFĂR, Pr. Nicolae, „Începuturile monahismului răsăritean: Egipt, Țara Sfântă, Muntele Sinai și Siria”, în: *Monahismul Ortodox Românesc. Istorie, contribuții și repertorizare*, vol. I, editura Basilica, București, 2016, pp. 37-71.
- CIMPOI, Mihai, „Ziditorul de Dumnezeu pentru românii de pretutindeni”, în: *Biserica în misiune. Patriarhia Română la ceas aniversar*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- CIUREA, Pr. Alexandru, „Strădanii și înfăptuiri în domeniul artei religioase”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 6/1968, pp. 736-750.
- COCORA, Pr. Gabriel, „Date noi despre anii de formație ai pictorului Gheorghe Tattarescu”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 5-6/1965, pp. 593-599.
- COCORA, Pr. Gabriel, „Școala de zugrăvi de la Buzău”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 3-4/1964, pp. 336-371.
- COLIBĂ, Diac. Mihai, „Aspecte etice ale cultului ortodox”, în: *Glasul Bisericii* nr. 1-2, an 1981.
- CRICHTON, J.D., „A Theology of Worship”, în: Cheslyn JONES, Geoffrey WAINWRIGHT, Edward YARNOLD SJ, Paul BRADSHAW (eds), *The Study of Liturgy*, SPCK-Oxford University Press, Londra-New York, 1993, pp. 3-31.
- DALMAIS, H., MARTIMORT, A.G., ROGUET, A.M., „Les réalités fondamentales de la Liturgie”, în: A.G. MARTIMORT (coord.), *Introduction à la Liturgie*, ed. Desclée & CIE, Paris-Tournai-Rome-New York, 1961, pp. 95-102; 161-179.
- DEDU, Bogdan, „Locul unde prind luciu și contur obiectele de cult”, în: *Lumina*, 24 mai 2008.

- DUMITRESCU-BUȘULENGA, Zoe, „Portret pilduitor”, în: *Biserica în misiune. Patriarhia Română la ceas aniversar*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005, pp. 102-107.
- DURĂ, Pr. Nicolae V., „Preocuparea Bisericii Ortodoxe Române pentru ocrotirea Patrimoniului Cultural Național”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 11-12/1984, pp. 807-823.
- ENACHE, George, „Specialistul în fier, școlit la Atelierele Patriarhiei Române”, în: *Adevărul*, 19 februarie 2017.
- FURTUNĂ, Pr. D., „Mihai Eminescu și Patriarhul Miron”, „”, în: *Închinare Înalt Prea Sfințitului Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1938, pp. 49-54.
- GEORGESCU, Pr. D., „Patriarhul Miron organizator al Bisericii Ortodoxe Române”, în: *Închinare Înalt Prea Sfințitului Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1938, pp. 63-70.
- GEORGESCU, I.L., „Maeștri ai artei contemporane. Zugravii”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 1-3/1991, pp. 111-126.
- GEORGESCU, Arhim. P., „Discurs ținut la inaugurarea clopotului catedralei mitropolitane din București”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 8/1891, pp. 603-604.
- GIURCĂ, Ion, „100 de ani de la adoptarea legii privind conservarea și restaurarea monumentelor istorice”, în: Mircea CIUBOTARU, Aurica ICHIM, Lucian-Valeriu LEFTER (coord.), *Monumentul XV*, editura Doxologia, Iași, 2014.
- GIURESCU, Constantin C., „Matei Basarab, cel mai mare ctitor bisericesc al neamului nostru”, în: *Prinos Î.P.S.S. Nicodim, patriarhul României*, București, 1946.
- HALLEUX, André de, „Nestorius-Histoire et Doctrine”, în: *Irenikon* I-II, tom LXVI (1993), nr. 1.
- HRYNIEWICZ, Waclav, „Prea Fericitul Patriarh Teoctist, om al Bisericii și al dialogului”, în: *Biserica în misiune. Patriarhia Română la ceas aniversar*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- IALOMIȚEANU, †Roman; GEORGESCU, I.L., „Eustațiu Stoenescu, pictor bisericesc”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 1-2/1980, pp. 226-231.
- IALOMIȚEANU, †Roman; GEORGESCU, I.L., „Zugravi care au pregătit apariția picturii laice și maeștrii ai picturii laice zugravi de biserici”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 9-12/1979, pp. 1141-1166.

- IOANID, Constantin, „In memoriam: pictorul Iosif Keber (1897-1989)”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 5-6/1989, pp. 68-69.
- JARDINE GRISBROOKE, W., „The Byzantine Rite”, în: Cheslyn JONES, Geoffrey WAINWRIGHT, Edward YARNOLD SJ, Paul BRADSHAW (eds), *The Study of Liturgy*, SPCK-Oxford University Press, Londra-New York, ²1993, pp. 152-154.
- JARDINE GRISBROOKE, W., „Vestments”, în: Cheslyn JONES, Geoffrey WAINWRIGHT, Edward YARNOLD SJ, Paul BRADSHAW (eds), *The Study of Liturgy*, SPCK-Oxford University Press, Londra-New York, ²1993, pp. 542-547.
- JEBURA, Protos. Varsanufie, „Sfințirea Tipografiei Cărților Bisericești a Institutului Biblic și de Misiune Ortodoxă (29 septembrie)”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 3/2012, pp. 94-99.
- LAPEDATU, Alexandru, „Patriarhul Miron”, în: *Închinare Înalt Prea Sfințitului Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1938, pp. 9-11.
- LUCA, †Eftimie, „Patriarhul Iustin Moisesescu, restaurator și înnoitor de monumente istorice și sfinte locașuri mănăstirești”, în: *Un stâlp puternic în vremuri de furtună. Dr. Iustin Moisesescu, Mitropolitul Moldovei și Sucevei (1957-1977). In memorian* – revista *Teologie și Viață*, nr. 1-6/2006, pp. 63-66.
- LUCHIAN, Pr. Cătălin Nicolae, „Iustin Moisesescu, Arhiepiscop al Iașilor și Mitropolit al Moldovei și Sucevei (1957-1977) – Restauratorul și ctitorul”, în: *Un stâlp puternic în vremuri de furtună. Dr. Iustin Moisesescu, Mitropolitul Moldovei și Sucevei (1957-1977). In memorian* – revista *Teologie și Viață*, nr. 1-6/2006, pp. 205-265.
- LUCHIAN, Pr. Cătălin Nicolae, „Mitropolitul Teoctist Arăpașu, ocrotitorul lăcașurilor de cult”, în: *Urme în eternitate. Mitropolitul Teoctist al Moldovei și Sucevei*, editura Doxologia, Iași, 2010, pp. 66-123.
- MARGUERAT, Daniel, „Introduction. Jesus de Nazaret”, în: *Histoire du Christianisme*, tom I (ed. Luce Pietri), editura Desclée, Paris, 2007.
- MIHĂILĂ, Alexandru, „Edictele lui Cyrus?”, în: *Lumina*, joi, 20 mai 2010.
- MIHĂLCESCU, Pr. Irineu, „Pictori și picturi bisericești”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 3/1924, p. 189.

- MIRON, Arhim. Vasile, „Originea și semnificația simbolico-mistică a veșmintelor liturgice”, în: Arhim. Vasile MIRON, *Studii de teologie liturgică și de educație religioasă*, editura Institutului Biblic și de Misiune al Bisericii Ortodoxe Române, București, 2005.
- MOLDOVEANU, Pr. Nicu, „Aghiasmatar”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 32.
- MUNTEANU, Pr. Armand, „Chestiuni de cult în sfintele canoane”, în: *Biserica Ortodoxă Română* nr. 3-4, an. 1960.
- MUNTEANU, Eugen, „Pictura din Catedrala Mitropoliei ieșene”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 11-12/1958, pp. 933-940.
- NĂSTUREL, P.S., „Cuviosul Nicodim cel Sfințit și odăjdiiile mitropolitului Antim Critopol de la Tismana”, în: *Mitropolia Olteniei*, nr. 7-8/1959, pp. 421-429.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Antimis”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, pp. 53-54.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Candelă”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 122.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Cădelniță”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 134.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Chivot”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 149.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Copie”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 168.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Disc”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 238.

- NECULA, Pr. Nicolae, „Epitaf”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 262.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Epitrahil”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 263.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Felon”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, pp. 273-274.
- NECULA, Pr. Nicolae, „Participarea credincioșilor laici la cult în Bisericile răsăritene”, în: *Studii Teologice*, nr. 3-4, an 1970.
- NECULA, Pr. Nicolae; MOLDOVEANU, Pr. Nicu, „Brâu”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 98.
- OLTEANU, Ștefan; RUSU, M.; POPA, R., „Spațiul carpato-dunăreano-pontic în a doua jumătate a mileniului I (secolele VII-IX). Modul de viață al comunităților umane: așezări, locuințe, necropole, credințe”, în: Ștefan PASCU, Răzvan THEODORESCU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. III – *Genezele românești*, Editura Enciclopedică, București, 2001, pp.70-93.
- PETRESCU, Pr. Nicolae, „Comentariul liturgic al lui Sofronie, Patriarhul Ierusalimului”, în: *Mitropolia Olteniei*, nr. 5-6/1964, pp. 351-372.
- PETRESCU, Pr. Nicolae, „Comentariul liturgic de Teodor, episcop de Andida”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 3-4/1971.
- PETROAIA, Pr. Lucian, „Stihar”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 739.
- PLASTARA, G., „Misiunea politică a Patriarhului Miron Cristea”, în: *Închinare Înalt Prea Sfințitului Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1938, pp. 13-15.
- PLOIEȘTEANU, †Inocent, „Necesitatea pentru noi românii de a înființa o iconografie românească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7/1888, pp. 499-504.
- PLOIEȘTEANU, †Nifon, „Arta religioasă”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 1/1902, pp. 61-66.

- POPESCU, Diac. Ion, „Cultul divin”, în: *Biserica Ortodoxă Română* nr. 1-2, an. 1973.
- POPESCU, Teodor M., „Primii didascali creștini”, în: *Studii Teologice* nr. 2, an 1932.
- PORCESCU, Pr. Scarlat, „Diferite manifestări de la mănăstirea Putna la mormântul lui Ștefan cel Mare”, în: *Mitropolia Moldovei și Sucevei*, nr. 5-7/1957, pp. 521-531.
- PORUMB, Marius, „Arta în Transilvania”, în: Acad. Virgil Cândea (coord.), *Istoria Românilor*, vol. V – *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, Editura Enciclopedică, București, 2003, pp. 982-992.
- PORUMB, Marius, „Sculptura”, în: Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI – *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, Editura Enciclopedică, București, 2002, pp. 913-914.
- PORUMB, Marius, „Pictura”, în: Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI – *Românii între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, Editura Enciclopedică, București, 2002, pp. 914-917.
- PROTASE, D., „Populația autohtonă în Dacia postromană (anul 275 – secolul al VI-lea). Creștinarea daco-romanilor”, în: Dumitru PROTASE, Alexandru SUCEVEANU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. II – *Daco-romani, romanici, alogeni*, editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 587-600.
- RĂDULESCU, A., „Dobrogea în secolele II-III. Viața spirituală. Creștinismul”, în: Dumitru PROTASE, Alexandru SUCEVEANU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. II – *Daco-romani, romanici, alogeni*, editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 370-373.
- RĂDULESCU, A., „Dobrogea în secolele IV-VI. Cultura”, în: Dumitru PROTASE, Alexandru SUCEVEANU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. II – *Daco-romani, romanici, alogeni*, editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 529-547.
- REZACHEVICI, Constantin, „«Epoca Movileștilor». Ieremia Movilă și luptele între urmașii săi la domnie”, în: Virgil CÂNDEA (coord.), *Istoria Românilor*, vol. V – *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, Editura Enciclopedică, București, 2003, pp. 64-72.
- REZACHEVICI, Constantin, „Domnia lui Matei Basarab – un factor de stabilitate”, în: Virgil CÂNDEA (coord.), *Istoria Românilor*, vol. V – *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, Editura Enciclopedică, București, 2003, pp. 106-135.

- REZACHEVICI, Constantin, „Vasile Lupu – o domnie frământată de țeluri înalte”, în: Virgil CÂNDEA (coord.), *Istoria Românilor*, vol. V – *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, Editura Enciclopedică, București, 2003, pp. 136-158.
- ROȘCA, Teodora, „Pictura bisericilor mănăstirești – inclusiv călugări zugravi – din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș”, în: *Monahismul Ortodox Românesc. Istorie, contribuții și repertorizare*, vol. II, editura Basilica, București, 2016, pp. 671-725.
- ROȘCA, Teodora, „Icoane, broderii, sculpturi, piese de argintărie lucrate în mănăstiri din Transilvania, Banat, Crișana și Maramureș”, în: *Monahismul Ortodox Românesc. Istorie, contribuții și repertorizare*, vol. II, editura Basilica, București, 2016, pp. 797-881.
- ROVENȚA, Pr. Haralambie, „Patriarhul Miron și Biblia”, în: *Închinare Înalt Prea Sfințitului Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1938, pp. 60-63.
- SAVA, Pr. Viorel, „Cultul divin ortodox – o Cincizecime perpetuă”, în: Pr. Viorel SAVA, *În Biserica Slavei Tale*, vol. I, editura Erola, Iași, 2003.
- SAVA, Pr. Viorel, „Hristocentrismul sărbătorilor mariologice”, în: *Teologie și Viață*, nr. 1-4/2012, pp. 130-139.
- SAVA, Pr. Viorel, „Semnificațiile artei bisericești în cadrul vieții liturgice”, în: Pr. Viorel SAVA, *În Biserica Slavei Tale*, vol. III, editura Performantica, Iași, 2006.
- SÂNDULESCU-VERNA, Diac. C., „Zugravul Grigorie – începătorul curentului realist în pictura românească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-10/1937, pp. 487-491.
- SÂNDULESCU-VERNA, Diac. C., „Grigorie Fujinescu, începător al curentului realist în pictura românească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 4-6/ 1992, pp. 116-148.
- SCRIBAN, Arhim. Iuliu, „Icoanele Institutului Biblic”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 11/1926, p. 686.
- SCRIBAN, Arhim. Iuliu, „Veșminte și odoare bisericești”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 10/1930, p. 1006; nr. 11/1930, p. 1102.

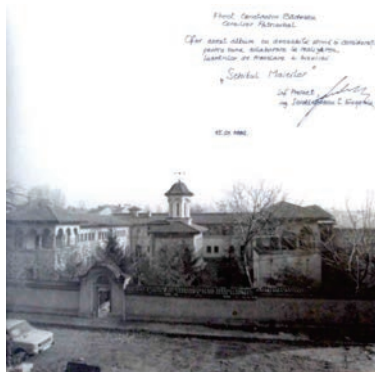
- SCRIBAN, Arhim. Iuliu, „Biserica Ortodoxă Română sub păstoria Patriarhului Miron”, în: *Închinare Înalt Prea Sfințitului Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1938, pp. 24-39.
- SIMEONOV, S., „Patriarhul Miron și Biserica bulgară”, în: *Închinare Înalt Prea Sfințitului Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, Tipografia Cărilor Bisericești, București, 1938, pp. 99-111.
- SIMION, Victor, „Arta prelucrării metalelor prețioase în România. Orfevrăria de cult”, în: *Monahismul Ortodox Românesc. Istorie, contribuții și repertorizare*, vol. II, editura Basilica, București, 2016, pp. 919-947.
- SIMION, Victor, „Colecțiile de artă bisericească din mănăstirile ortodoxe românești”, în: *Monahismul Ortodox Românesc. Istorie, contribuții și repertorizare*, vol. II, editura Basilica, București, 2016, pp. 947-987.
- SIMIONESCU, Dan, „Tipografia Mitropoliei Bucureștilor (1678-1978)”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 9-10/1978, pp. 1019-1026.
- SINIGALIA, Tereza, „Arta în Moldova și Țara Românească”, în: Virgil CÂNDEA (coord.), *Istoria Românilor*, vol. V – *O epocă de înnoiri în spirit european (1601-1711/1716)*, Editura Enciclopedică, București, 2003, pp. 957-980.
- SINIGALIA, Tereza, „Pictura”, în: Paul CERNOVODEANU, Nicolae EDROIU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI – *România între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, Editura Enciclopedică, București, 2002, pp. 900-904.
- SINIGALIA, Tereza, „Sculptura”, în: Paul CERNOVODEANU, Nicolae EDROIU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI – *România între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, Editura Enciclopedică, București, 2002, pp. 904-905.
- SINIGALIA, Tereza, „Artele decorative”, în: Paul Cernovodeanu, Nicolae Edroiu (coord.), *Istoria Românilor*, vol. VI – *România între Europa clasică și Europa luminilor (1711-1821)*, Editura Enciclopedică, București, 2002, pp. 905-906.
- SLĂVUICĂ, Oana, „Broderia medievală românească”, în: *Monahismul Ortodox Românesc. Istorie, contribuții și repertorizare*, vol. II, editura Basilica, București, 2016, pp. 881-919.
- STANCIU, Pr. Vasile, „Mănecuță”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 524.

- STANCIU, Pr. Vasile, „Miruitorul”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 536.ă
- STANCIU, Pr. Vasile, „Orar”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, pp. 612-613.
- STANCIU, Pr. Vasile, „Panaghiar”, în: Pr. Nicu MOLDOVEANU; Pr. Nicolae NECULA; Pr. Vasile STANCIU; Arhid. Sebastian BARBU-BUCUR, *Dicționar de muzică bisericească românească*, editura Basilica, București, 2013, p. 615.
- STĂNESCU, Pr. Emilian, „Pregătirea în pictura bisericească și examenele de calificare”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-12/2001, pp. 140-141.
- STĂNESCU, Pr. Emilian, „Pictura bisericească și autorii acesteia”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 7-12/2003, pp. 209-210.
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, „Modurile prezenței lui Hristos în cultul Bisericii”, în: *Mitropolia Banatului* nr. 7-9, an. 32 (1982).
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, „Liturghia și unitatea religioasă a poporului român”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 11-12, an 1956.
- STĂNILOAE, Pr. Dumitru, „O pictură bisericească contemporană, un comentariu îmbogățit al dogmelor ortodoxe”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 3-4/1983, pp. 176-184.
- STREZA, †Laurențiu, „Despre culorile veșmintelor liturgice în Biserica Ortodoxă”, în: *Lumina*, 4 iulie 2009.
- ȘERBĂNESCU, Pr. Nicolae, „Panaghiarul de la Snagov. Câteva lămuriri asupra panaghiarului și rostului său liturgic”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 5-6/1962, pp. 543-576.
- ȘERBĂNESCU, Pr. Nicolae, „Râvna pentru buna chivernisire a Casei Domnului”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 5-6/1958, pp. 491-508.
- ȘERBĂNESCU, Pr. Nicolae, „Scurt istoric al Catedralei Patriarhiei Române”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 9/1958, pp. 827-843.

- ȘERBĂNESCU, Pr. Niculae, „Trei sute de ani de la înființarea Tipografiei Mitropoliei Țării Românești”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 9-10/1978, pp. 962-1003.
- ȘTEFĂNESCU, I.D., „La 50 de ani de la moartea lui N. Grigorescu. Realizări în pictura sa religioasă”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 8-9/1957, pp. 875-888.
- ȘTEFĂNESCU, I.D., „Pictura bisericească”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 4-5/1945, pp. 97-105; nr. 6/1945, pp. 213-220; nr. 7-8/1945, pp. 292-301; nr. 10/1945, pp. 444-452.
- ȘTEFĂNESCU, I.D., „Restaurarea monumentelor istorice. Considerațiuni privitoare la picturile murale și icoane”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 9-10/1963, pp. 993-1004.
- ȘTEFĂNESCU, I.D., „Școala de pictură din Mănăstirea Cernica și Căldărușani”, în: *Glasul Bisericii*, nr. 3-4/1969, pp. 364-392.
- TEODORESCU, Virgiliu Z., „Pro memoria: Pictorul Costin Petrescu”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 4-6/2005, pp. 509-520.
- TEOTEOI, Tudor, „Instituții și viață de stat. Organizarea administrativă și teritorială. Organizarea bisericească”, în: Ștefan ȘTEFĂNESCU, Camil MUREȘANU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. IV – *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, Editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 249-267.
- TEOTEOI, Tudor; VĂTĂȘIANU, V., „Cultura în secolele XIV-XVI. Arta. Artele minore”, în: Ștefan ȘTEFĂNESCU, Camil MUREȘANU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. IV – *De la universalitatea creștină către Europa „patriilor”*, Editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 783-791.
- THEODORESCU, Răzvan, „Civilizația românească în perioada formării statelor medievale. Cultură spirituală și structuri ecleziastice”, în: Ștefan PASCU, Răzvan THEODORESCU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. III – *Genezele românești*, Editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 593-602.
- TIRON, Tudor-Radu, „Heraldica familiei Brâncoveanu (sec. XVI-XX)”, p. 315, în: Mihai Dim. STURDZA (coord.), *Familiiile boierești din Moldova și Țara Românească. Enciclopedie istorică, genealogică și biografică*, pp. 315-318.
- ȚIȚEICA, G., „Închinare IPS Patriarh Miron”, în: *Închinare Înalt Prea Sfințitului Miron cu prilejul împlinirii vârstei de 70 de ani*, Tipografia Cărților Bisericești, București, 1938, pp. 11-12.

- VASILESCU, Elena D., „Icoane, fresce și călugări zugrăvi în bisericile de mănăstire din România”, în: *Monahismul Ortodox Românesc. Istorie, contribuții și repertorizare*, vol. II, editura Basilica, București, 2016, pp. 623-671.
- VASILESCU, Gheorghe, „Clopotele Sfintei Patriarhii. Incursiune istorică”, în: *Glasul Bisericii*, nr. 9-12/2003.
- VĂEȚIȘI, Atanasia, „Istoria unui muzeu”, în: *Colecția de artă a Patriarhiei Române. Catalogul muzeului de la Mănăstirea Antim*, editura Cuvântul Vieții, București, 2016, pp. 9-17.
- VĂEȚIȘI, Atanasia, „Icoana în mănăstirile ortodoxe românești”, în: *Monahismul Ortodox Românesc. Istorie, contribuții și repertorizare*, vol. II, editura Basilica, București, 2016, pp. 725-797.
- VĂTĂȘIANU, V., „Civilizația din spațiul carpato-dunăreano-pontic. Arta”, în: Ștefan PASCU, Răzvan THEODORESCU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. III – *Genezele românești*, Editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 457-466.
- VĂTĂȘIANU, V., Civilizația românească în perioada formării statelor medievale. Arta”, în: Ștefan PASCU, Răzvan THEODORESCU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. III – *Genezele românești*, Editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 602-620.
- VERZAN, Pr. Sabin, „Eveniment istoric la Patriarhia Română: Reactivarea Mitropoliei Basarabiei, autonomă și de stil vechi”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 11-12/1992.
- VINTILESCU, Pr. Petre, „Clopotnițe”, în: *Biserica Ortodoxă Română*, nr. 1-2/1968, pp. 199-208.
- VINTILESCU, Pr. Petre, „Păstrarea Sfintei Împărtășanii pentru cei bolnavi”, în: *Biserica Ortodoxă Română* nr. 4/1928.
- YARNOLD, E.J., „Egeria's Pilgrimage”, în: Cheslyn JONES, Geoffrey WAINWRIGHT, Edward YARNOLD SJ, Paul BRADSHAW (eds), *The Study of Liturgy*, SPCK-Oxford University Press, Londra-New York, ²1993, pp. 95-96.
- ZBUCHEA, Gheorghe, „Revenirea Imperiului Bizantin la Dunărea de Jos”, în: Ștefan PASCU, Răzvan THEODORESCU (coord.), *Istoria Românilor*, vol. III – *Genezele românești*, Editura Enciclopedică, București, 2001, pp. 271-288.

ANEXĂ ILUSTRATIVĂ

Pagina de început a unui album dăruit de ing. Eugeniu Iordăchescu părintelui consilier Constantin Bădescu, înainte de a începe demolarea Atelierelor de la Schitul Maicilor și translația bisericii în anul 1982.

Biserica Schitul, care a fost translată.

Clădirea în care au funcționat Atelierele Patriarhiei Române la Schitul Maicilor.

Biroul administrativ

Secția de cizelură

Secția de croitorie haine clericale

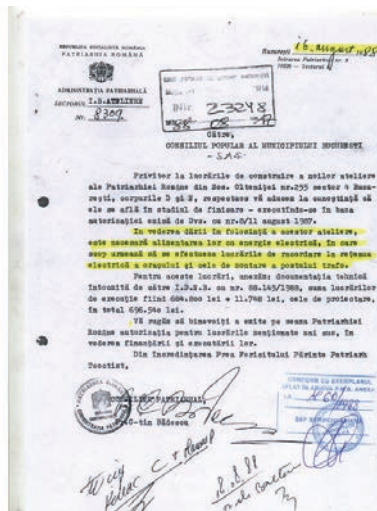
Secția de șlaif

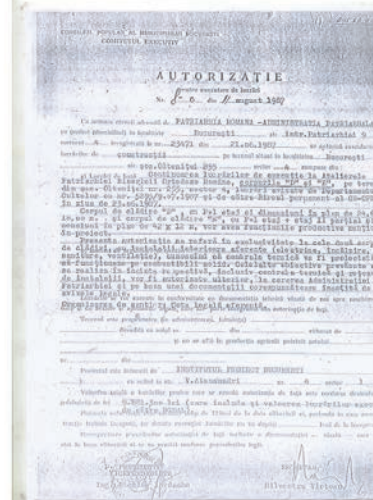
Secția de strung și matrițe

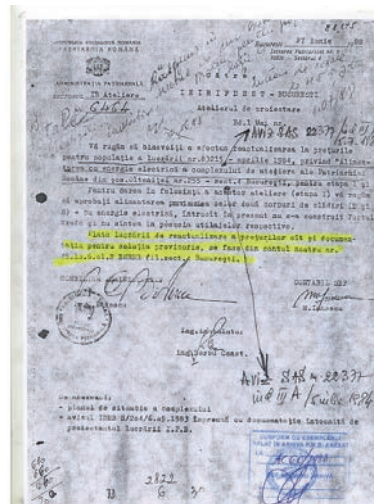
Secția de debitare și drucbanc

Solicitare pentru aprobarea unor lucrări
pe cheltuiala Patriarhiei
(ce cădeau în sarcina statului)

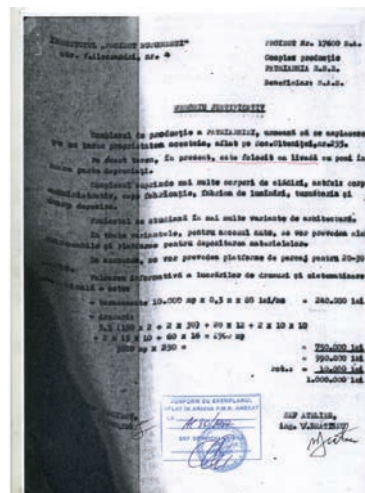
Autorizație 1987 pentru continuarea lucrărilor
de construcție stopate în 1984

Solicitare pentru aprobarea unor lucrări
pe cheltuiala Patriarhiei
(doar din dorința continuării lor)

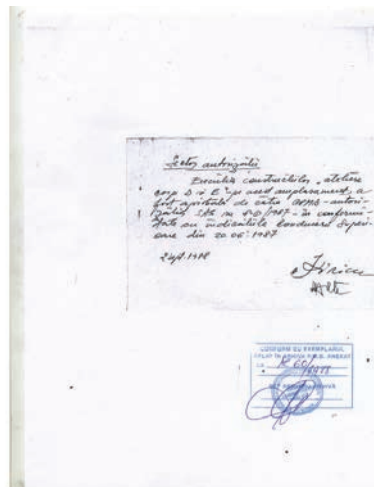
Autorizație 1988 pentru
continuarea lucrărilor de construcție

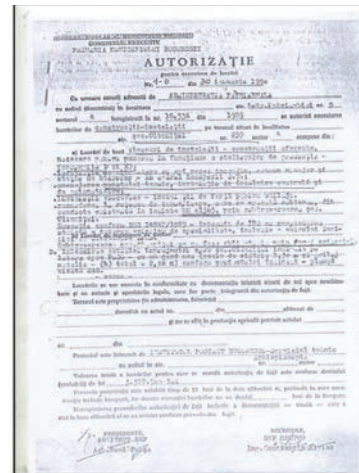
Memoriu justificativ privind arhitectura noilor clădiri din Olteniței 255

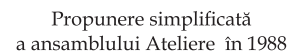
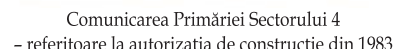
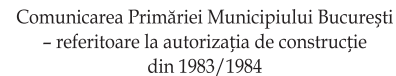
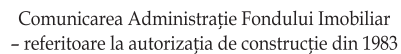
Avizul favorabil (1983) pentru construirea corpurilor D+E, cu utilitățile solicitate de beneficiar

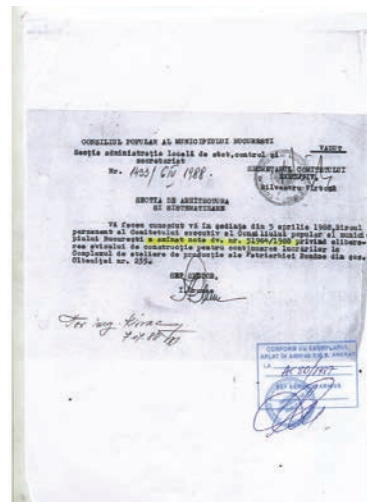

Aprobarea continuării lucrărilor în 1988

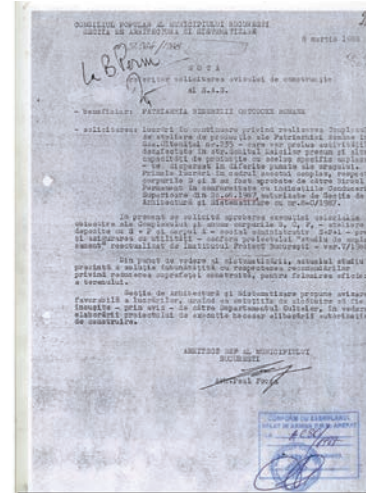

Autorizație pentru lucrări 1990

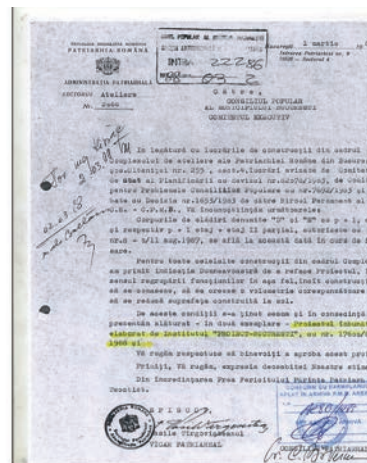

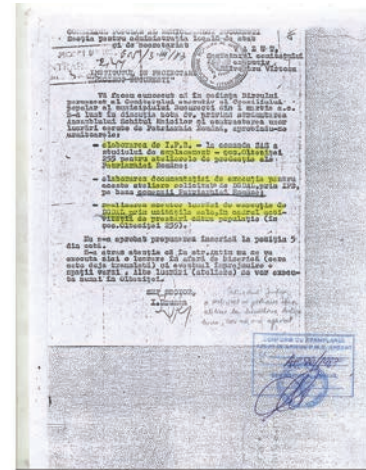
Refuzul de către CPMB la nota Patriarhiei prin care solicita aprobarea de a continua construirea ansamblului în baza proiectului din 1983

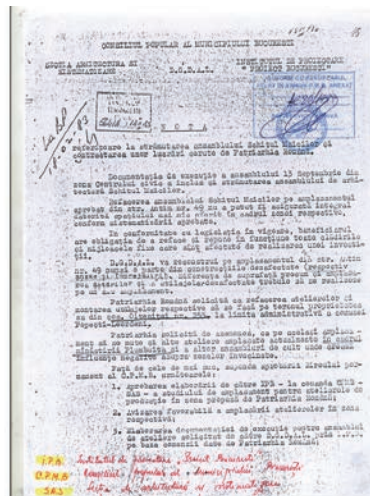
Notă privind solicitarea aprobării de a continua lucrările pe un proiect comasat

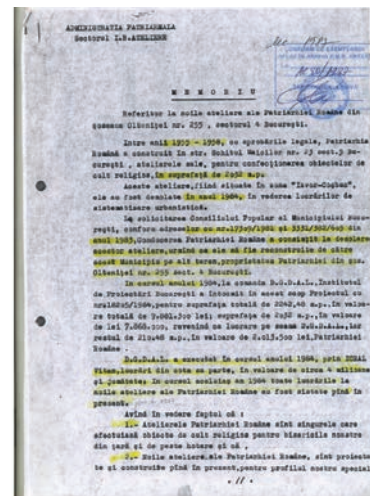
Solicitarea aprobării proiectului „îmbunătățit” de continuare a lucrărilor din 1988

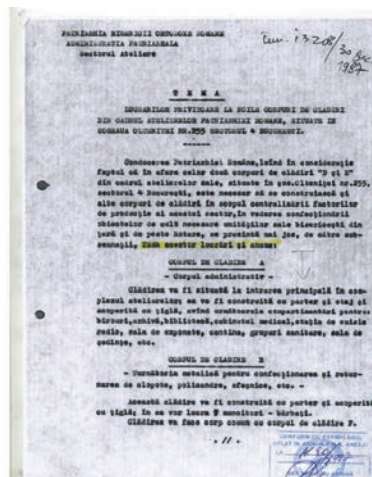
Adresa Consiliului Popular al Municipiului București către „Proiect București” privind lucrările

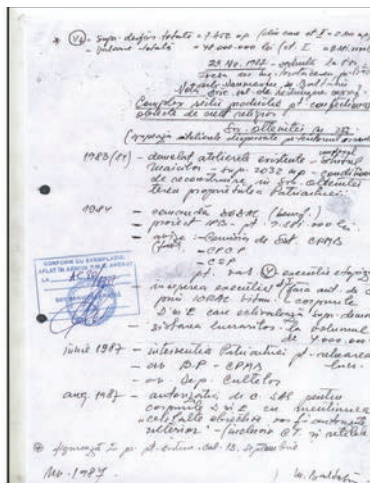
Nota Patriarhiei Române privind strămutarea Ateliereleor de la Schitul Maicilor

Memoriu pentru reluarea lucrărilor de construcție a Ateliereleor în 1987

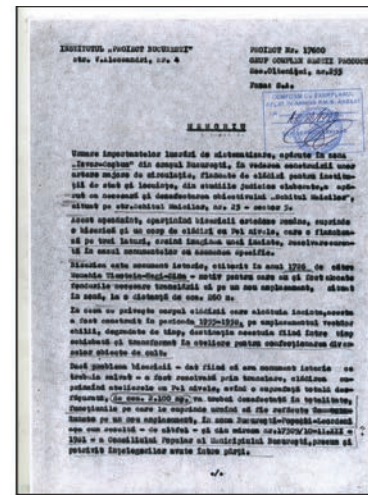
Tema propusă de Patriarhiei în 1987 privind Ansamblul Ateliereleor

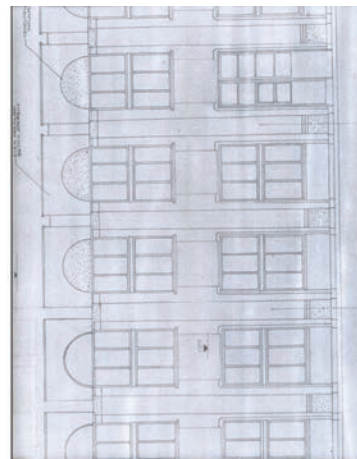
Nota cu istoricul lucrărilor

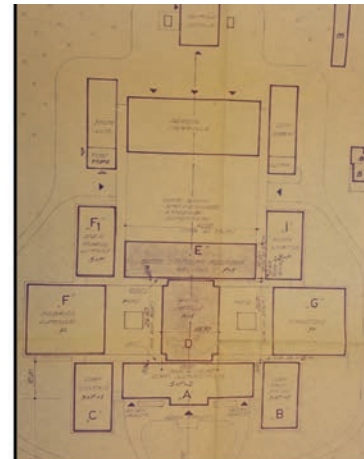
Tema lucrărilor de construire
a noilor Ateliere în 1983

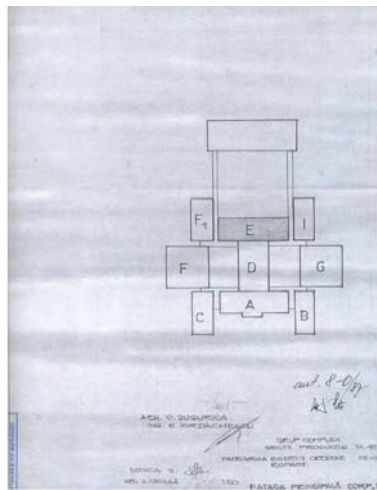
Memoriu justificativ al lucrărilor
de construire a noului ansamblu
al Atelierele Patriarhiei Române

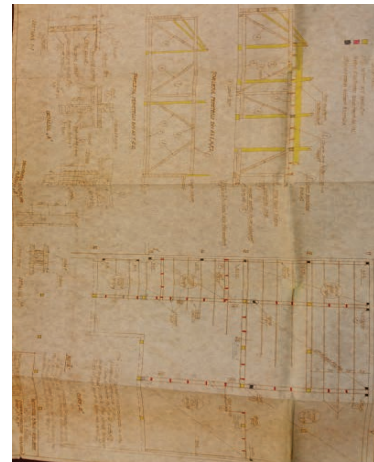
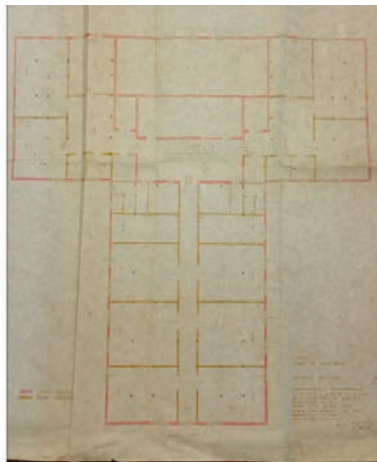
Propunerea de arhitectură solicitată
de Patriarhul Iustin, nerespectată

Ansamblul clădirilor Atelierele
din Șoseaua Olteniței, 255 solicitat de Patriarhul Iustin

Ansamblul clădirilor Atelierelor din Șoseaua Olteniței,
255 solicitat de Patriarhul Teoctist la reluarea lucrărilor, ansamblu reușit parțial

Proiect de mansardare a clădirilor D+E și montare acoperiș.
Solicitare adresată de Patriarhul Teoctist, însă nu s-a realizat decât acoperișul

Aspecte din cadrul slujbei de sfințire a Atelierelor Patriarhiei Române
și inaugurarea noului spațiu de prezentare a produselor

Preafericitul Părinte Patriarh Daniel vizitând noul magazin
al Atelierelor numit *Daruri Sfinte*

Preafericitul Părinte Patriarh Daniel vizitând secția de Orfevrărie, înnoită integral

Fotografie de grup cu ostenitorii și ajutătorii Atelierelor
cu prilejul sfințirii Atelierelor Patriarhiei Române

Chivotul Catedralei Mântuirii Neamului –
pentru altarul Catedralei
și pentru Altarul Paraclisului CMN

Candela mormântului lui Brâncoveanu

Raclă din argint pentru cinstitele moaște
ale Sfântului Martir Constantin Brâncoveanu –
pentru Mănăstirea Hurezi;

Raclă din argint pentru cinstitele moaște
ale Sfântului Cuvios Paisie de la Neamț –
pentru Mănăstirea Neamț;

Raclă din argint pentru cinstitele moaște
ale Sfântului Cuvios Paisie de la Neamț –
pentru Mănăstirea Neamț;

Set de Sfinte Vase, având capacitatea
potirului de 5 litri –
pentru Catedrala Mântuirii Neamului;

Set de Sfinte Vase, model românesc – un astfel de set a fost oferit de către PF Patriarh Daniel la sfințirea Catedralei din Tirana, Albania, iar mai multe seturi au fost oferite unor parohii și mănăstiri;

Set de Sfinte Vase, având capacitatea potirului de 3 litri – mai multe seturi de acest fel au fost oferite de către PF Patriarh Daniel mai multor catedrale din țară;

Set de Sfinte Vase, model brâncovenesc;

Set de Sfinte Vase – copie după un model bizantin – un astfel de set a fost oferit de către PF Patriarh Daniel, Patriarhului Ierusalimului – Sf. Paști 2019, iar un set și mai multe potire au fost oferite de către reprezentanța Patriarhiei Române la Ierusalim pentru Biserica Sfântului

Potire având capacitatea de la 400 ml până la 3 litri;

Potire având capacitatea de 2, 3 și 5 litri;

Vas de agheasmă, din argint aurit,
pentru Reședința Patriarhală;

Vas de agheasmă, din argint;

Set din argint pentru Sfânta Masă:
Cruce cu postament, Candelă și Sfeșnice –
1 set a fost realizat pentru Mănăstirea Izbuc,
Episcopia Oradiei;

Modele de Candelă cu postament;

Modele de Candelă cu postament;

Candelă cu postament cu 3 brațe;

Cununii din argint;

Litier;

Cruce din lemn cu ferecătură din argint ;

Spălător arhieresc, din argint, model brâncovenesc
- un astfel de set a fost oferit de către PF Patriarh
Daniel, Patriarhului Ierusalimului;

Cruce de binecuvântare, model Justinian,
înfrumusețate cu icoane email;

Cârjă arhierescă, din argint,
cu elemente bizantine;

Ferecături de icoane;

Set de dichero-trichere, din argint;

Ferecătură pentru evanghelie, din argint – pentru Biserica Reprezentanței Românești de la Ierusalim;

Ferecătură pentru evanghelie, din argint cu icoane email și ornamente cu pietre semiprețioase – pentru Mănăstirea Izbuca, Episcopia Oradiei;

Evangelie Praznicală – pentru Catedrala Măntuirii Neamului;

Model de Evanghelie pentru biserici și model mic de Evanghelie, pentru ierurgii;

Cruce Patriarhală de binecuvântare;

Cruce cu postament pentru Sfânta Masă;

Copie după bastonul Sfântului Calinic de la Cernica
(originalul este în muzeul de la Mănăstirea Cernica);

Potire pentru Cununie;

Engolpion realizat după un model din

Cruce pectorală, model românesc;

Engolpion, model realizat de Ateliere;

Set arhieresc, model constantinopolitan;

Engolpion, model realizat de Ateliere;

Set arhieresc, model bizantin;

Trusă de botez;

Aureole pentru icoana Maicii Domnului *Pantanassa*;

Restaurări de obiecte liturgice;

Evanghelie din argint filigran –
pentru Mănăstirea Turnu, Prahova;

Evanghelie din argint filigran –
pentru Catedrala Patriarhală;

Set de Sfinte Vase din argint filigran –
oferit de către PF Patriarh Daniel,
Patriarhului Rusiei;

Set de Sfinte Vase din argint filigran –
oferit de către PF Patriarh Daniel.

Set de Sfinte Vase din argint filigran –
pentru Paraclisul Catedralei
Mântuirii Neamului;

Set de Sfinte Vase din argint filigran –
oferit de către PF Patriarh Daniel,
Mitropolitului Hrisostom de Patras,
la Sfințirea Catedralei Naționale;

Raclă din argint filigran pentru Sfintele moaște;

Cruce din argint filigran cu postament
și icoane email cu 12 praznice împărățești –
pentru Catedrala Mântuirii Neamului;

Cruce din argint filigran cu postament –

Cruce din argint filigran cu postament –
oferită de către PF Patriarh Daniel. Patriarhului

Cruce de binecuvântare din argint filigran –
pentru Catedrala Mântuirii Neamului;

Candelă din argint filigran, cu postament –
pentru Catedrala Mântuirii Neamului;

Candelă din argint filigran, cu postament –
un exemplar a fost realizat pentru Paraclisul
Sfântul Gheorghe, al Reședinței Patriarhale;

Candele din argint filigran, cu postament –
pentru Paraclisul Sfântul Grigore Luminătorul,
al Reședinței Patriarhale;

Cădelniță din argint filigran – 1 exemplar a fost
realizat pentru Catedrala Mântuirii Neamului;

Sfeșnic din argint filigran – pentru Catedrala
Mântuirii Neamului;

Axioniță din lemn, cu icoană pictată, realizată în Atelierele Patriarhiei Române;

Model de strane pentru credincioși;

Uși din lemn cu sculptură, pentru Magazinul *Daruri Sfinte*;

Analog sculptat;

Cruce de altar, pictată în Atelierele Patriarhiei Române;

Sintronuri și jilț arhieresc – pentru Mănăstirea *Duminica Sfinților Români*;

Veșminte liturgice, realizate în
Atelierul de la Mănăstirea Pasărea;

Mantie arhierescă realizată în Atelierul
de la Mănăstirea Pasărea, cu icoane brodate
manual în Atelierul de la Mănăstirea Țigănești;

Mantie călugărească realizată în Atelierul
de la Mănăstirea Pasărea;

Broderie realizată manual în Atelierul
de la Mănăstirea Țigănești, în timpul
Patriarhului Justinian, restaurată;

Bedernițe brodate manual în Atelierul

Haine clericale realizate în Atelierul de la Mănăstirea Țigănești;

Tricotaje realizate în Atelierul de la Mănăstirea Țigănești.

Set Patriarhal (Cruce și engolpion arhieresc),
cu email alb și roșu

Cruce Patriarhală, pentru clerici

Cruce Patriarhală, pentru mireni

Ordinul Sfântul Apostol Andrei,
pentru episcopi – engolpion

Ordinul Sfântul Apostol Andrei,
pentru clerici – cruce pectorală

Ordinul Sfântul Apostol Andrei,
pentru mireni

Ordinul Sfinții Împărați Constantin și Elena,
pentru clerici – cruce pectorală

Ordinul Sfinții Împărați Constantin și Elena,
pentru mireni

Ordinul Sanctus Stephanus Magnus,
pentru clerici – cruce pectorală

Ordinul Sanctus Stephanus Magnus,
pentru mireni

Ordinul Sfinții Martiri Brâncoveni,
pentru episcopi – engolpion

Ordinul Sfinții Martiri Brâncoveni,
pentru clerici – cruce pectorală

*Ordinul Sfinții Martiri Brâncoveni,
pentru mireni*

*Ordinul Maria Brâncoveanu,
pentru mireni*

*Ordinul Sfântul Ioan Gură de Aur,
pentru episcopi – engolpion*

*Ordinul Sfântul Ioan Gură de Aur,
pentru clerici – cruce pectorală*

*Ordinul Sfântul Ioan Gură de Aur,
pentru mireni*

*Ordinul Sfântul Ierarh Antim Ivireanul,
pentru episcopi – engolpion*

Ordinul Sfântul Ierarh Antim Ivireanul,
pentru clerici – cruce pectorală

Engolpion aniversar – 10 ani
de patriarhat ai Preafericitului
Părinte Patriarh Daniel

Cruce Pectorală – Catedrala Națională

Model de medalie,
realizat în colaborare cu Monetăria Statului

Clădirea Atelierelor Patriarhiei Române, din București

Noul spațiu de prezentare al obiectelor liturgice, realizate în Atelierele Patriarhiei Române,
Magazinul *Daruri Sfinte* și Biroul de preluare comenzi

Noul spațiu de prezentare al obiectelor liturgice, realizate în Atelierele Patriarhiei Române,
Magazinul *Daruri Sfinte* și Biroul de preluare comenzi

Noul spațiu de prezentare al obiectelor liturgice, realizate în Atelierele Patriarhiei Române, Magazinul *Daruri Sfinte* și Biroul de preluare comenzi

